

TARTALOM

Konjunktúraelemzések 2005 tavaszán	4
Az ECOSTAT Gazdaságelemző és Informatikai Intézet makrogazdasági előrejelzéseiből (Belyó Pál)	
A GKI Gazdaságkutató Rt. prognózisa 2005-re (Karsai Gábor)	
A KOPINT-DATORG Rt. elemzése és prognózisa (Palócz Éva)	
A Pénzügykutató Rt. elemzése és prognózisa (Petschnig Mária Zita)	
Köves András: Olaj és gazdaság. Megjegyzések az orosz gazdasági fejlődés néhány vitatott kérdéséhez	32
Czajlik István–Vincze János: Gazdasági jog és vállalatirányítás: a magyar tapasztalat	54

ÚJ KÖNYVEK

Releváns közgazdaságtan (Csaba László)	67
---	----

Brief Summary of the Articles	70
--------------------------------------	----

JOGI MELLÉKLET

Dr: Tattay Levente: A génebeszet és a 98/44 EK irányelv – II. rész	33
--	----

ÚJ KÖNYVEK

Peter Schlechtriem: Internationales UN-Kaufrecht (Dr. Vida Sándor)	42
---	----

Áprilisi számunk

első része négy konjunktúrakutató intézet elemzését tartalmazza 2004 gazdasági folyamatairól és a 2005-ben várható eredményekről. 2004-ben a magyar gazdaság ismét export- és beruházásvezérelt pályán haladt. A szerzők megállítják, hogy a világgazdaságban a 2001–2003-as dekonjunktúrát követő 2004-es élénkülés 2005 elejére vesztett erejéből, a magyar gazdaság növekedése is kissé lassult. A gazdaság fejlődését az egyensúlyi problémák kedvezőtlenül befolyásolják. – A konjunktúraelemzéseket követő első cikk az orosz gazdaság alapvető dilemmájáról szól: az olajra épülő gazdaságban hiányoznak azok a transzmissziós eszközök, intézmények, amelyek segítségével az erőforrások gazdagsága kiegyensúlyozott, korszerű struktúrában jelentkező fejlődést alapozhatna meg. A feldolgozóipar elmaradott. Mint szerzőnk rámutat, bőséges irodalma van annak, hogy a nyersanyagban való gazdagság akadályozhatja a fejlődést, mindekelőt azáltal, hogy fékezi a társadalom gazdasági és politikai intézményeinek kiépülését. Az állam nemcsak az adóztatás terhétől, hanem az ezzel kapcsolatos társadalmi kontrolltól is megszabadul, ami demokráciadeficitet okozhat. Cikkünk az orosz gazdaság állapotának megrajzolásával a gazdasági és társadalmi problémák jelentkezésének konkrét módját is vizsgálja. – Jogi mellékletünkön kívül ritkán szoktunk jogi kérdésekkel foglalkozni, most azonban kivételt tettünk, mivel következő cikkünk témája – a vállalatirányítás törvényi szabályozásának néhány alapkérdése – ezt messzemenően indokolja. A magyar gazdasági jog, mint jogrendszerünk általában, az angolszássszal szemben, amelyben a bírói döntések interpretációjának meghatározó szerepe van, inkább a római-germán tradíciót követi, amely a jogszabályok abszolút precizítására törekszik. A vállalatirányítással összefüggő törvények – mint cikkünkéből kiderül – mindazonáltal korlátozottan képesek érvényesíteni olyan fontos célokat, mint a befektetők és a hitelezők jogainak védelme, és ellentmondásosan érvényesülnek olyan fontos területeken, mint a vállalati felvásárlások vagy a kockázati tőke-alapok működése. Mindez a bírói gyakorlat felértékelődése irányába tereli a vállalati joggyakorlatot. – Könyvrovatunkban egy 2005-ben megjelent közgazdaságtani műről adunk tájékoztatást, amelynek szerzője, Douglass North 1993-ban kapott Nobel-díjat a gazdaságtörténeti és intézményi kutatások terén elért eredményeiért. North a neoklasszikus elmélettel ellenében a változási folyamatokat vizsgálja, egyebek között számos történeti példa, eset leírásával is. A könyv egyik fejezete például a szovjet rendszer felbomlásáról szól.

A szerkesztő

Konjunktúraelemzések 2005 tavaszán

A különböző gazdaságkutató intézetek minden év tavaszán közreadják előző évi gazdasági helyzetértékelésüket és prognózisukat. A sajtó többnyire csak a legfontosabb gazdasági mutatókról ad tájékoztatást, és igen röviden számol be az értékelésről, az intézetek által készített vastkos tanulmányok nem mindig jutnak el az érdeklődőkhöz. Ezért 2001 óta közöljük ezekből az értékelésekből, illetve prognózisokból a kutatóintézetek rövid összefoglalóit. Az ország perspektíváinak megítéléséhez fontos támpontot nyújtanak a mostani, az EU-csatlakozás után készült elemzések, amelyek több oldalról mutatják be ennek az időszaknak a fejleményeit és a várható rövid távú hatásokat.

Makrogazdasági mutatók és előrejelzések

Megnevezés	2004	ECOSTAT	GKI Gazdaság-	Kopint-	Pénzügykutató
	(tény)	2005	kutató Rt.	Datorg Rt.	Rt.
			2005	2005	2005
GDP aggregátumok reálnövekedése (%)					
GDP összesen	4,0	3,9	3,8	3,6	3,7
GDP belföldi felhasználása	3,3	4,2	4,3	3,9	3,3
Lakossági fogyasztás	2,8	3,2	3,5	3,0	3,3
Állóeszköz-felhalmozás	8,3	7,4	10,0	7,0	5,5
Export (áru + szolgáltatás)	15,7	9,1	13	8,7	8,7
Import (áru + szolgáltatás)	14,0	8,9	13	8,7	8,0
Fogyasztói ár-index éves átlaga (előző év azonos időszaka = 100)	106,8	3,9	104	103,5	3,5
Fogyasztói ár-index: dec/dec. (előző év azonos időszaka = 100)	105,5	4,0	104	104	3,8
Folyó fizetési mérleg egyenlege (milliárd euró)	-7,1	-6,7	-6,9*	-7,0	7,0
Külkereskedelmi áruforgalom egyenlege (milliárd euró)	-3,8	-4,0	-4,8	-4,0	-3,8
Közvetlen tőkebefektetés tulajdonosi hitelek nélkül (milliárd euró)	2,9	4,3	4	3,2	3,0
Államháztartás egyenlege a GDP százalékában (ESA-95 szerint)**	-5,4	-5,1	-4,9	-5,0	-5,0
MNB jegybanki alapkamat év végén	9,5	6,5	6,5	6,5	7,0
A forint/euró árfolyama (évi átlag)	252	246	246	252	249,0
Bruttó átlagkereset változása (%)	6,1	7,0	6,9	6,1	6,0
A foglalkoztatottak számának változása (%)***	-0,5	,0	0	-0,5	-0,4
Alkalmazottak számának változása (%)****	0,8	0,5	0,5	-	0,4
Munkanélküliség rátája, évi átlag	6,1	6,1	6,1	7,0	6,3

Megjegyzések a táblázat adataihoz:

* A folyó fizetési és a tőkemérleg egyenlege.

** Magán-nyugdíjpénztárakba történő befizetések figyelembevétele nélkül.

*** Foglalkoztatottak: a KSH Munkaerő-felmérés szerint.

**** Alkalmazottak: a KSH Munkaügyi statisztikája szerint.

AZ ECOSTAT Gazdaságelemző és Informatikai Intézet makrogazdasági előrejelzéseiből¹

A magyar gazdaság 2005. évi várható fejlődéséről

BELYÓ PÁL

A hazai gazdaság 2004. évi fejlődése követte a világgazdasági trendet, a növekedés üteme gyorsabb volt, mint a megelőző évben, dinamizmusa a második félévben néhány tízed százalékkal mérséklődött. A lassulás a globális gazdaság fejlett térségeiben általános volt, amelyet alapvetően az olaj- és nyersanyagárak vártnál jóval nagyobb mértékű emelkedése, valamint az USA lakossági fogyasztásának mérséklődése váltottak ki. A magas árak a fejlesztési forrásokat és a fizetőképes keresletet egyaránt apasztották. Politikai tényezők a világgazdaság fejlődését érdemben nem befolyásolták. Az Európai Unió erősödő valutájának következtében is késéssel és csekély mértékben kapcsolódott be a gazdasági élénkülés általános folyamatába, amellyel a nemzetközi kereskedelem szükséges és lehetséges bővülését mérsékelte. A globális fellendülés 2004. második félévi lanyhulása az EU-térségben is ütemvesztést váltott ki, tovább csökkentve a felzárkózó országok – köztük hazánk – exportértékesítési lehetőségeit.

A múlt évben hazánk gazdasági növekedése élénkült, a bruttó hazai termék 4 százalékkal nőtt a 2003. évi 2,9 százalékkal szemben. A foglalkoztatottság szinten maradt, a termelés növekedését a termelékenység javulása biztosította. A külkereskedelem mindkét viszonylatban dinamikusan fejlődött, a passzívum összege és aránya csökkent. Az állóeszköz-felhalmozás a GDP növekedését kétszeresen meghaladó ütemben emelkedett. Az államháztartási hiány 1,1 százalékponttal csökkent az EU eredmény szemléltető elszámolásában.

A magyar gazdaság 2004. évi növekedésében *termelési oldalról* az iparnak, ezen belül a feldolgozóiparnak volt meghatározó szerepe, amelyhez hozzájárult a mezőgazdaság kimagasló terméseredménye, valamint az építőipar 2002-höz képest mérsékeltebb, de még mindig jelentős teljesítménye; az átlagot meghaladó, 4,5 százalékos hozzáadottérték-növekedést ért el a szállítási, távközlési szolgáltatások szektora. *Az árutermelő ágazatok 9,4 százalékkal bővültek, a szolgáltató ágazatok hozzáadott értékének növekedése 2,3 százalékra mérséklődött.*

A növekedést *felhasználási oldalról* a rendkívül magas exportnövekedés és az élénk beruházási kereslet alapozta meg. A gazdasági növekedés szerkezete kedvező volt, a belföldi felhasználás bővülési üteme 0,7 százalékponttal elmaradt a GDP dinamikájától, ami a fenntartható növekedési pályára állás fontos lépéseként értékelhető.

Az export növelését meghatározó *feldolgozóipari fejlesztések dinamikája* 2004-ben erőteljes volt, az ágazatban 15 százalékkal fordítottak többet beruházásra, mint egy évvel korábban. Továbbra is jelentős a lakásépítések és a gazdasági szolgáltatások növekedése. Dinamikus fejlődés jellemezte a termeléssel közvetlen kapcsolatban álló infrastrukturális beruházásokat. *A bruttó állóeszköz-felhalmozás bővülési üteme 2004-ben 8,3 százalékot ért*

¹ Az összefoglaló az ECOSTAT Gazdaságelemző és Informatikai Intézet munkatársai által készített prognózis (MONITOR – „Versenyképességi kihívások”, 2005. március.) alapján íródott.

Belyó Pál, az ECOSTAT Gazdaságelemző és Informatikai Intézet igazgatója, a közgazdaságtudományok kandidátusa.

el. A gazdasági növekedés húzóerejét a kivitel intenzív bővülése jelentette, az áruexport volumene tavaly 17 százalékkal haladta meg az egy évvel korábbi szintet.

A termelőágazatok (ipar, építőipar, mezőgazdaság) mutatói az elmúlt évben egyenletesen javultak. *A konjunktúra erősödésében az iparnak kitüntetett szerepe volt, fejlődési üteme 2004-ben 8,3 százalékot ért el, számottevően gyorsabban, mint egy évvel korábban.* A mezőgazdaságban az előző két aszályos év után rekordmennyiségű gabonát takarítottak be.

A 2004. évi gazdasági növekedést a belföldi felhasználás kétharmadát kitevő lakossági fogyasztás már nem élénkítette olyan mértékben, mint egy évvel korábban. *A háztartások fogyasztásának bővülése az előző évi ütem felére, 3,5 százalékra mérséklődött és – eltérően az előző három évtől – lassabban emelkedett, mint a GDP növekedése.* Ez elsősorban a reálkereset 1 százalékos mérséklődésének a következménye.

Modellszámításaink szerint 2005-ben a bruttó hazai termék 3,9 százalékkal növekszik. A külpiazi kereslet némi lanyhulása ellenére azt várjuk, hogy az európai uniós csatlakozásnak köszönhetően továbbra is erőteljesen bővül az export és az állóeszköz-felhalmozás, a bázisidőszakit megközelítő mértékben növekszik a termelőágazatok kibocsátása.

A globális gazdasági növekedés 2004 első felében erőteljes volt, lendülete azonban a vártnál korábban mérséklődött. A világgazdaság növekedési ütemét és jellegét 2005-ben is alapvetően az USA, Kína, India és a távol-keleti térség országainak fejlődése határozza meg. *Az Európai Unió gazdasága – versenyképességi nehézségek miatt – nem tudott felzárkózni a kedvező világgazdasági tendenciákhoz.* A közösség vezető nemzetgazdaságait sújtó strukturális és szociális feszültségek rövid távon nem oldhatók meg, így a termelés és fogyasztás bővülésének üteme ebben az évben is mérsékelte maradt. 2005-ben a globális gazdaság tartós fejlődését valószínűsíti az infláció alacsony szintje. A növekedés ütemét kockázati tényezőként az olaj- és a nyersanyagárak emelkedése befolyásolhatja kedvezőtlenül, az USA gazdasági növekedése is alacsonyabb lesz a múlt évinél.

Az euró-zóna múlt évi 2,1 százalékosra lassult fejlődése összefügg az olajárak drasztikus emelkedésével, a dollár gyengülésével és az egyes tagországok növekvő munkanélküliségét kísérő visszafogott lakossági fogyasztásával. A 2005-re szóló bizalmi felmérések az üzleti klíma és a gazdasági hangulat rosszabbodását jelzik a térségben. Az egyes tagországok közül javult a gazdasági hangulat Nagy-Britanniában, erősen romlott viszont Németországban, Spanyolországban és Olaszországban. Az új tagállamok mindegyikében erősödött a derűlátás, legnagyobb mértékben Lengyelország bizalmi mutatója javult. A német gazdaság múlt évi ingadozó és alacsony szintű teljesítőképessége az export csökkenésével és az alacsony belföldi fogyasztással indokolható. Németország talpra állása időben hosszan elhúzódik. Az újonnan csatlakozott országok dinamizáló szerepe középtávon fennmarad.

A magyar gazdaság növekedése nemzetközi összehasonlításban továbbra is dinamikusnak tekinthető, versenyképességünk viszont az utóbbi években egyenetlenül változott. Nyolctényezős vizsgálat alapján a magyar gazdaság egyetlen kritérium alapján sem éri el a régi tagországok átlagát. Az új tagországok élvonalába két kritérium alapján kerültünk, ezek: az integrált pénzügyi szolgáltató rendszerek hatékonysága, valamint a vállalkozói környezet fejlettsége. *A fajlagos bérköltséggel mért versenyképességünket megőriztük, az újonnan csatlakozott országok között hazánk a középmezőnyben foglal helyet.* A nyugat-európai országok bérköltség-csökkentési szándékai miatt ennek a bérköltség-versenyképességet befolyásoló hatásával és foglalkoztatási következményeivel számolnunk kell gazdaságpolitikánk formálásakor.

A hazai gazdaság fejlődését az *egyensúlyi problémák* kedvezőtlenül befolyásolták, felszámolásuk több évet vesz igénybe. 2004-ben alapvetően az import áfabefizetéseknek várttól eltérő alakulása eredményezett a tervezettől eltérő *államháztartási egyenleget.*

Előzetes adatok szerint az eredményszemléletben számolt deficit GDP-arányosan 5,2 százalékot tett ki. A jelenlegi szabályok és a takarékosági intézkedések nyomán az előző évi hiány alacsonyabb lett a korábban vártnál, az intézkedések ugyanakkor csökkenthetik a 2005. évi költségvetés mozgásterét. A költségvetés transzparenciája továbbra sem biztosított, az elszámolási szabályok változása kedvezőtlenül befolyásolja a piaci várakozásokat. A külföldi befektetők elsősorban az államháztartási egyenleg struktúrájának változatlanágát tekintik kockázatosnak.

A 2005 első két hónapjáról megjelent adatok alapján úgy tűnik, a bevételek 35 százalékát jelentő áfabefizetések elmaradnak a Pénzügyminisztérium prognózisától. A költségvetési törvény alapján jelentős eltérés adódhat a fejezetek kiadásai során is. Ebben a körben a kiadások szinten tartása tűnne reális célnak. Az év elején megjelenő adómódosítások érdemben nem befolyásolják a hiányt, elsősorban az adminisztrációt csökkentő lépésekről van szó. A Pénzügyminisztérium az idei költségvetésben 100 milliárd forintot tartalékol képzett. Az ECOFIN további 100 milliárd forint zárolását javasolja. Számításaink szerint a költségvetési törvényben szereplő 1022 milliárd forintnál megközelítőleg 180 milliárd forinttal magasabb deficit adódhat. Ennek nagy részét fedezi a már elkülönített tartalék, további jelentős zárolás csak a második félévi folyamatok ismeretében lehet indokolt. Amennyiben a zárolt tételeket sikerül a költségvetésben tartani, és nem kerül sor rendkívüli kiadásra (például: árvíz), akkor a hiánycél teljesíthetőnek tűnik. 1200 milliárd forint körüli államháztartási hiánnyal számolunk, ami GFS elszámolás szerint a GDP 5,0 százalékának, magánnyugdíj-pénztári befizetések nélkül, ESA 95 módszertan szerint 4,2 százalékának felel meg.

A központi költségvetés *bruttó adósságának* mértéke az elmúlt években az eurózónás csatlakozáshoz szükséges, GDP-arányos 60 százalékhoz közelített, a mutató 2004-ben nem változott jelentősen. Az adósság elsősorban az államháztartás növekvő finanszírozási igénye miatt nem csökken.

A *folyó fizetési mérleg* hiánya 2004-ben várhatóan valamivel 7 milliárd euró alatt marad, 2004 első háromnegyed évében 5,3 milliárd euró volt, amely 0,5 milliárd euróval nagyobb az egy évvel korábbinál. A hiányt jelentős mértékű közvetlen külföldi tőkebefektetés és hitelfelvétel finanszírozza. A magas folyó hiányhoz az is hozzájárult, hogy a hazánkban kialakult magas hozamszint növelte a tőkejövodelemek után kivont profitot. 2005-ben nem számítunk a külső egyensúly érdemi javulására. A jelenlegi deficit ugyanakkor finanszírozhatónak tűnik, várhatóan az európai uniós transzferek, valamint a külföldi tőkebefektetések szintje is emelkedik. *2005-ben és 2006-ban mérséklődő, de még mindig 6–7 milliárd euró közötti folyó fizetési hiánnyal számolunk.*

A növekvő külföldi befektetések mellett erősödő forint, valamint a stabil deflációs trend 2004-ben három százalékpontos kamatsökkentést tett lehetővé. A régió valutái jelentősen felértékelődtek az euróval szemben. Az eurózónában kialakult zéró közeli reálkamat, valamint az euró-dollár árfolyamában megfigyelhető növekvő volatilitás (ami trendváltásra is utalhat) a magasabb hozamokat biztosító gazdaságok irányába terelték a befektetőket. Magyarországon a sáv erős szélét megközelítő forint növelte ugyan a spekulációs kockázatot, de a sáv ezen oldalán ez nem jelent igazi veszélyt. A március végére kialakult 8,25 százalékos kamatszint – 4 százalék körüli infláció mellett – továbbra is kiemelkedő reálhozamot biztosít, így a *további kamatsökkentés megalapozott.*

Prognózisunk szerint még az első félévben 7 százalékra süllyedhet az alapkamat. Kérdéses ugyanakkor, hogy a jelenleg 241-243 forint/eurós szinten stabilizálódó árfolyamot mennyiben sikerül visszaterelni egy 250-255 forint/eurós sávba. A megnövekedett rövid távú tőkebefektetések arra engednek következtetni, hogy az év közepére ennél gyengébb árfolyam is kialakulhat.

A 2005. januári és februári *fogyasztóiár-index* adatok kedvezőek, a 2004. évi – a hatósági árintézkedések és a fogyasztási adók módosítása miatti – árnövekedés mint átmeneti inflációs hatás nem épült be az inflációs várakozásokba. *2005-ben az áremelkedés üteme tovább mérséklődhet.* Kockázatot az olaj világpiacon emelkedésében, valamint a forint árfolyamának gyengülésében látunk. Míg 2004-ben a forint – és az euró dollárral szembeni – erősödése ellensúlyozta a világpiacon emelkedését, addig *2005-ben felerősítheti az importált inflációt az árfolyam jelentősebb gyengülése. Ezekkel együtt az idén összességében 3,9 százalékos éves átlagos áremelkedéssel számolunk. 2006-ra minimálisan tovább mérséklődhet az áremelkedés, modellszámításaink alapján 3,5 százalékos árindexet prognosztizálunk.*

Az elmúlt bő egy évben óriási mennyiségű friss tőkét fektettek be térségünkben a külföldi befektetési alapok. 2004-ben a *Budapesti Értéktőzsde* (BÉT) összforgalma 2940 milliárd forint volt, ebből a részvényekre 2610 milliárd jutott, ez az összeg 41 százalékkal magasabb a 2003-as év részvényforgalmánál. Az értékpapír-állomány tulajdonosi megoszlásában 2004 negyedik negyedében csak kisebb változások történtek. Említésre méltó, hogy a külföldi befektetők részvényhányada negyedév alatt 2,7 százalékkal növekedett, részesedésük 78 százalékra emelkedett. Az államkötvények piacán újabb vásárlások 6,5 százalékos piaci értéknövekedést eredményeztek. Az államkötvényeket túlnyomó részben birtokló hazai pénzügyi vállalatok 231, a külföldiek 160 milliárd forinttal lettek gazdagabbak a negyedik negyedévben.

Az *állampapírpiac*on (államkötvény és kincstárjegy együttesen) folytatódott a kincstárjegyek átcsoportosítása államkötvényekbe, a sorozatos jegybanki kamatcsökkentésre számító befektetők részéről ezt a kincstárjegy-állomány piaci értékének majd tízszázalékos visszaesése mutatja. Jelentős változások következtek be 2004 negyedik negyedében a kincstárjegyek és a befektetési jegyek viszonylatában. A kincstárjegyeiktől szabaduló befektetők pénzüket nemcsak államkötvényekre, hanem jelentős mértékben befektetési jegyekre is váltották, ezek piaca tavaly az utolsó negyedévben nagy lendületet vett. A magyar részvénypiac a tartós „hossz” után már túlértékeltnek tekinthető, további jelentős emelkedés csak a kedvező részvénypiaci hangulat hosszabb távú fennmaradása esetén képzelhető el.

A hazai *beruházások* 2004-ben dinamikusan emelkedtek, az első negyedévi 18,9 százalékos növekedést a második negyedévben 10 százalékos, a harmadik negyedévben 12,7 százalékos bővülés követte. Az első negyedévi igen magas eredményekben a konjunkturális fellendülés szerepe volt a meghatározó, emellett a mutatóban az alacsony bázis hatása is tükröződött. A fejlesztések első háromnegyed évi gyors bővülése alapvetően az élénk nemzetközi keresletnek volt köszönhető. A negyedik negyedévben a fejlesztések üteme lassult, mindössze 0,3 százalékkal emelkedett. *2004 egészében a beruházások volumene 7,8 százalékkal haladta meg az egy évvel korábbi színvonalat, ami összhangban van a GDP 4 százalékos bővülésével.*

2004-ben a feldolgozóipari gépberuházások, az ingatlanügyletek ágazatban elszámtolt lakásberuházások, az autópálya, valamint a lakossági igényeket kielégítő infrastrukturális beruházások nőttek dinamikusan. A közszolgáltató ágazatok közül a közigazgatásban stagnált a fejlesztés. A közösségi és a személyi szolgáltatásban 10 százalékkal körüli volt a bővülés, míg az oktatásban és az egészségügyben 7-8 százalékkal csökkentek a fejlesztési teljesítmények, alapvetően a források szűkössége miatt.

Uniós tagságunk javítja pozícióinkat a fejlesztési források megszerzésében, bővítésében. A teljes jogú tagság erősíti a pénzügyi körök bizalmát a magyar gazdaság iránt, a működőtőke-beáramlás 2004-ben fokozatosan élénkült. 2005-ben a fejlesztések üteme valamelyest mérséklődhet, a vállalati fejlesztések folytatódnak, ezek mértéke azonban szolidabb lesz, a lakossági beruházások szinten maradnak, a költségvetési fejlesztések

üteme nagyban függ az EU-források igénybevételétől és a magántőkét bevonó PPP programok sikerétől. *2005-ben a beruházások várhatóan mintegy 7 százalékkal nőnek a tavalyi magas bázishoz viszonyítva.*

Az *ipari termelés* volumene 2004-ben 8,3 százalékkal haladta meg a bázisidőszak teljesítményét. Az előző év az ipari konjunktúraciklus csúcsideje volt. Kimagasló eredményt ért el a feldolgozóipar, amely 9,4 százalékkal növelte teljesítményét. A ma már viszonylag csekély súlyt kitevő bányászat 9,3 százalékos növekedése átlagon felüli volt, míg az energetikai szektort reprezentáló villamosenergia-, gáz-, gőz- és vízellátás kibocsátása gyakorlatilag szinten maradt, mindössze 0,3 százalékos többletet ért el.

Az ipari volumennövekedés a vállalkozói szféra 1,2 százalékra becsült reálkereset emelkedése mellett *5 százalékpontos bérversenypésség-javulást eredményezett.* 2005. évre a költségvetés 3 százalékos körüli reálkereset-növekedéssel számol. 2005-ben európai viszonylatban az ipari termelés kisebb mérséklődése várható. Ez azt valószínűsíti, hogy a magyar ipar versenyelőnye szolid mértékben tovább javulhat.

Mindezt alapul véve azt prognosztizáljuk, hogy *az ipari termelés 2005-ben 7,0–7,5 százalékos mértékben fog növekedni.* Az ipar egészének növekményén belül a külső és belső kereslet egymáshoz közeledő változása nyomán kissé emelkedik a belföldi értékesítés több éve stagnáláshoz közeli üteme. *Az iparon belül strukturális változások is várhatók.* Ez részben azt jelenti, hogy a korábbiaknál szolidabban ugyan, de folytatódik a könnyűipari ágazatok súlyvesztése. Minden bizonnyal idén még nem szakad meg a fémalapanyag- és fémfeldolgozási termékek időleges konjunktúrája, és kissé élénkül a járműgyártás, főleg a belföldi kereslet és termelőkapacitások növekedése nyomán.

Az *építőipar* konjunktúrája erősen függ az állami beruházási döntésektől, amelyeket eddig a gazdaságpolitikai motivációk 3–4 évenként erős irányváltásokra kényszerítettek. *Az építőipari termelés volumene 2004-ben 6,8 százalékkal haladta meg a bázisidőszaki szintet.* A legnagyobb építőipari alágazat, a szerkezetkész épületek és egyéb építmények építése a 2003. évi, közel 10 százalékpontos teljesítménycsökkenés után, 2004-ben 13,3 százalékos növekedést ért el. Egyidejűleg az épületgépészeti szerelés termelése lényegében véve stagnált, mindössze 0,9 százalékkal maradt el a 2003. évitől. A befejező építések viszont nagyarányú, 9,2 százalékos visszaesést szenvedtek el. Hasonló szélsőségek ismerhetők fel építménycsoportonként is; az épületek létesítésének volumene például 3,7 százalékkal csökkent, az egyéb építmények teljesítménye dinamikusan, 21,9 százalékkal növekedett. Mindezek az erős állami befolyásra utaló „stop go” hatások következményei, amelyek 2004-ben a belső alágazati és termékcsoporthoz tartozó igények hullámmozgásában mutatkoztak meg. E belső ingadozás hol a lakás, hol a gyorsforgalmi utak beruházásainak az előtérbe állítása miatt alakult ki.

2005-ben a lakosság és a vállalatok részére újabb finanszírozási kedvezményekkel járó intézkedésekre kerülhet sor, elsősorban a lakásépítésben és az infrastruktúra fejlesztésében. Az uniós csatlakozásunk után az idei év lehet az első, amikor az uniós forrásokat hasznosító nagy értékű beruházások kezdődnek. Az is újszerű szituáció, hogy egyszerre több gyorsforgalmi út építése van folyamatban. Mindez egy új „építési boom” kibontakozását valószínűsíti. *Számításaink szerint az építőipar 2005-ben 7–9 százalékos ütemben fog fejlődni.*

A *mezőgazdaság* múlt évi kibocsátása folyó áron elérte az 1662 milliárd forintot, volumene 22,6 százalékkal volt több, mint az előző évben. A növényi termékek termelése 49,3 százalékkal emelkedett, ezen belül a gabonaféléké 87,6 százalékkal bővült. A múlt évi teljesítmények növekedésének döntő részét a magas termésátlagok biztosították, a termőterület a fontosabb mezőgazdasági kultúrák termesztésében mindössze néhány százalékkal bővült. Az állatok és állati termékek kibocsátása 6,9 százalékkal csök-

kent, a legjelentősebb visszaesés a sertéságazatban volt, ahol 17 százalékkal alacsonyabb a megtermelt volumen, mint egy évvel korábban.

Az Európai Unió gabonaintervenciós rendszere 2004. május 1-jétől Magyarországon is érvényben van. A 2004/2005-ös gabonaintervenciós időszakban Magyarországon több mint 3,7 millió tonna gabonát ajánlottak fel ez év elejéig. A szinte kezelhetetlen mértékű felajánlás óriási terhet ró a magyar hatóságokra és a költségvetésre.

Az állattenyésztési ágazat másfél évtizedes csökkenése 2004-ben folytatódott, amelyben a jövedelmezőségi problémák meghatározó szerepet játszottak. Az elmúlt évben 2 százalékkal tovább csökkent a már úgyis alacsony szarvasmarha-állomány. Számottevően – 17, illetve 13 százalékkal – csökkent a sertések és a tyúkfélék állománya. A jelentősebb háziállatok közül egyedül a juhállomány nőtt. A 2004. évi kiemelkedően jó termés hatására *a mezőgazdasági termékek ára július óta csökkent, összességében a január–decemberi átlagos árindex 5,4 százalékkal lett alacsonyabb az előző évinél.*

Az idei évben nem prognosztizálható mélyreható változás a termelés szerkezetében. A növénytermesztés dominanciája megmarad, ami továbbra sem kedvező, mert az állattenyésztésnél alacsonyabb hozzáadott értéket állít elő, és *az értékesítés is egyre nehezebb.* A támogatások elszámolásával, jobb piaci munkával, a szervezettség fokozásával *az agrárágazat bevételei azonban növekedhetnek ebben az évben.*

A kiskereskedelmi értékesítés volumene 2004-ben a korábbinál mérsékeltebb ütemben, mintegy 5,7 százalékkal nőtt. Az átlagosnál szerényebb fejlődést ért el a textilruházati és lábbeli értékesítése, míg a bútor, háztartási cikk, vasáru termékkör továbbra is az átlagot jóval meghaladó ütemben növekedett. Január és szeptember között az egyik legszerényebb ütemben fejlődő szakma az iparcikk jellegű vegyes kiskereskedelem volt, a gyógyszer-gyógyászati termék, illatszer forgalma az átlagot meghaladó ütemben növekedett. 2005-ben az egyensúlyi helyzet javítására hozott intézkedések megtartása mellett, és a reálbérek múlt évit valamivel meghaladó növekedése ellenére *a bolti eladások szerényebb, változatlan áron legfeljebb 4–5 százalék közötti bővülésével számolunk.* Az előrejelzésben bizonytalansági tényezőt jelent a lakosság eladósodási, illetve megtakarítási hajlandóságának változása és a kedvezményes lakásvásárlási programok igénybevétele. Ez utóbbi lekötheti a vásárlóerő egy részét, ugyanakkor fenntarthatja a tartós fogyasztási javak iránti élénk keresletet.

A szállítási ágazatokhoz tartozó vállalkozások által szállított áruk tömege kismértékben csökkent. Vasúton 3 százalékkal nőtt, közúton 3 százalékkal csökkent a szállított árumennyiség. Az árutonna-kilométerben mért teljesítmény 12 százalékkal bővült, ezen belül közúton 15 százalékos, vasúton 8 százalékos volt a növekedés. A közúti áruszállítás részesedése 48 százalékos, a vasúté 29 százalékos volt. *A szállításigényes ágazatok múlt évi eredményét, valamint a fejlődés tendenciáját figyelembe véve a szállítás, raktározás teljesítménye 2005-ben 3-3,5 százalékkal növekszik. Forgalombővülés várható a személyforgalomban is. A nemzetközi munkamegosztás bővülésével a szállítási szolgáltatások nőnek, a technikai fejlődés eredményeként az áruk fajlagos tömege csökken. A személyszállításban továbbra is a légi közlekedés fejlődik a legdinamikusabban.*

A külkereskedelmi áruforgalom egyenlege a vártnál kedvezőbb, elérte a 3,85 milliárd eurót. A kivitel növekedési üteme 2004-ben meghaladta a behozatalét. Az uniós csatlakozás előtt, áprilisban megnőtt az import, a kivitel az év első felében elért dinamikus növekedése ellensúlyozta a készletek feltöltéséből adódó behozatali többletet. A második félévben némileg lassult az ütem, főként az uniós konjunktúra érezhető mérséklődése következtében. Uniós tagságunk elnyerésével alapvetően két területen változott a külkereskedelmi szerkezet. *A változó vámszabályok miatt csökkent az európai uniós országokon keresztül érkező behozatal, és nőtt a közvetlenül az ázsiai országokból származó termékimport. Az újonnan csatlakozó szomszédos országok jelentősen növel-*

ték élelmiszer-kiszállításukat, amit a hazai kivitel nem tudott követni. Az élelmiszerek külkereskedelmi aktívuma 200 millió euróval mérséklődött 2005-ben. A világgiazi nyersanyagárak kiemelkedő emelkedésével szemben az exportárak csak mérsékeltelen nőttek. 2005 első felében mérsékelt külső és belföldi (főleg lakossági) kereslettel számolunk. Az export és import dinamikája éves szinten prognózisunk szerint kiegyenlített marad, az export növekedési üteme meghaladhatja némileg az importét. Az áruforgalom hiánya év végén 4 milliárd euró felett lehet.

A magyar turizmus fejlődése 2004-ben mérsékelt ütemű volt, az ágazatban említést érdemlő szerkezeti változások következtek be: a korábbi évek forgalomcsökkenését a stabilizálás és a nemzetközi vendégforgalom erőteljesebb bővülése váltotta fel. A folyamatok javulásában több külső tényező – a nemzetközi konjunktúra élénkítése, a főbb vendéglátó területeken a javuló utasbiztonság, az olcsóbb légi megközelíthetőség és az EU-csatlakozás –, illetve több belső tényező – például a versenyképesebb árak, a turisztikai termékek szélesedő választéka és javuló minősége – játszott szerepet. *A külföldi vonzerő erősödése miatt a magyar belföldi kereslet megtorpant, a hazai turizmus egyre kevésbé képes megfelelni a fizetési mérleg egyensúlyjavító szerepének.*

2004-ben 36,6 millió külföldi látogató érkezett hazánkba, közülük 3,2 millió vett igénybe kereskedelmi szálláshelyet, ahol összesen 10,3 millió vendégéjszakát töltött. A vendégforgalom elsősorban a budapesti közép- és magasabb kategóriájú szállodákban emelkedett, és az átlagos tartózkodási idő csökkenésével járt. *A kereskedelmi szálláshelyek 2004. évi bevételei 188 milliárd forintot értek el, 13 százalékkal többet, mint egy évvel korábban.* A bevételek növekedése 2000 óta első ízben haladta meg az árszint változását.

A turizmus teljesítménye 2004. évben mintegy 3 százalékkal emelkedett, ami elmarad a nemzetgazdaság GDP-jének növekedésétől. A turizmus aktívuma a fizetési mérlegben tovább csökkent. Összességében azzal számolunk, hogy 2005-ben az idegenforgalom teljesítménye tovább növekszik, ennek mértéke a múlt évihez hasonlóan mintegy 3 százalék lesz. Az ágazat szerepe a devizaegyenleg növelésében a tavalyihoz hasonlóan alakul. A kiutazó turizmus továbbra is élénk marad, a külföldi utazási kedv és hajlandóság nem csökken. A beutazó turizmus ennek költségeit csak kedvező esetben tudja ellensúlyozni.

A lakossági fogyasztás dinamikája 2004-ben folyamatosan csökkent, az éves átlagos ütem 3,5 százalék lett. A 2003. évi 7,6 százalékos növekedéshez képest jelentős változás, hogy a háztartások fogyasztása a GDP növekedési üteme alá került. A természetbeni társadalmi juttatások nem növekedtek az előző évi szinthez viszonyítva. A lakossági fogyasztás ütemének mérséklődése elsősorban a reálkeresetek 1 százalékos csökkenésével magyarázható. Számításaink szerint 2005-ben a lakossági fogyasztás dinamikája valószínűleg minimálisan mérséklődik vagy stagnál a tavalyi évhez képest, 2006-ban viszont már kismértékű emelkedésre számíthatunk.

A nemzetgazdaság egészében 2004-ben a bruttó kereset 6,1 százalékkal, a nettó kereset 5,7 százalékkal volt magasabb, mint egy évvel korábban. A nemzetgazdasági szintű keresetnövekedés tavaly szinte egészében a versenyszférából származott. A korábbi évekkal ellentétben ugyanis a közszférában a kereset emelkedése mindössze 0,7 százalék volt. A versenyszférában a bruttó keresetek 9,3 százalékkal voltak magasabbak az előző évinél. A nettó keresetek a versenyszférában 8 százalékkal, a költségvetési szférában azonban csak 1,5 százalékkal emelkedtek. 2004-ben – 6,8 százalékos infláció mellett – a reálkereset átlagosan 1 százalékponttal csökkent. Ezen belül a költségvetési szférában 5,7 százalékkal kisebb, a versenyszférában 1,1 százalékkal magasabb volt a keresetek reálértéke, mint egy évvel korábban. *2005-ben a reálkeresetek várhatóan 1,5-2 százalékkal emelkednek, a múlt évihez hasonló eloszlásban. A versenyszférában*

dolgozók reálkereset-növekedése elérheti a 3 százalékot, míg a közsférában stagnálás közeli állapot várható.

Az MNB 2004 első félévére vonatkozó adatai szerint a *lakosság megtakarításállománya* mintegy 2,5 százalékkal emelkedett az előző év vége óta. A növekedés még a nominális kamatokból adódó állománynövekedéstől is elmarad. 2004 első félévében a lakosság hitelállománya meghaladta a 3200 milliárd forintot. A növekedés a tavalyi első félévihez képest nagyon szerény, alig több mint 8 százalék volt. A hitelállomány közel felét a lakásépítési hitelek teszik ki, mintegy harmada a fogyasztási hitel. Idén a lakosság hitelállománya várhatóan nem fog jelentősen növekedni.

A lakosság *gazdasági aktivitási* szintje hosszabb ideje tartósan alacsony. Ez nemzetközi viszonylatban is jelentős, és egyre nagyobb problémát jelent a jövőt illetően is. Az aktivitási ráta összességében 53,9 százalék, ami a megelőző év hasonló időszakához képest 0,2 százalékos romlást jelent. Az aktivitási szint lényeges javulásával nem számolunk az idei évben sem. A foglalkoztatás mértéke szinten marad, kedvező esetben valamelyest emelkedik.

A GKI Gazdaságkutató Rt. Prognóza 2005-re¹

KARSAI GÁBOR

2004 elején a világgazdasági kilátások elég jók voltak, de az év közepe óta nem javultak, a magyar gazdaság helyzete viszont nem volt jó, de azóta javult. A világgazdaságban a 2001–2003-as dekonjunktúrát követő 2004-es élénkülés 2005 elejére némileg erejét veszítette. A magyar gazdaság növekedése is kissé lassult 2004 második felében és 2005 első hónapjaiban. A 2003 közepén megkezdett kiigazítás 2004-ben felerősödött. A gazdasági egyensúly javult: az államháztartás hiánya és a külső finanszírozási igény csökkent, az infláció jelentősen mérséklődött. A forint elképesztően erős, a tőzsde szárnyal.

A magyar gazdaságot 2004-ben kettős, részben ellentétes hatás érte: az európai konjunktúra (főleg az első félévben) élénkült, a belföldi kereslet növekedési üteme viszont – a számottevő államháztartási szigorítások és a lakossági jövedelemnövekedés erőteljes lassulása, valamint az infláció adóemelések által kiváltott átmeneti gyorsulása miatt – érzékelhetően lassult. A belföldi felhasználás 2002–2003-ban még évi átlagban 5,4 százalékkal (a GDP 3,2 százalékos növekedését messze meghaladóan), 2004-ben viszont már csak 3,3 százalékkal (a GDP 4 százalékos bővülésétől elmaradóan) emelkedett. Az EU-csatlakozás tovább fokozta az importversenyt (például a textil-, a cipő- és az élelmiszeriparban, a kereskedelemben).

A gazdasági növekedés szerkezete a 2001–2003. évinél sokkal kedvezőbbé vált. Ismét az export és a beruházás húzza a növekedést: az export volumene 17 százalékkal, a beruházások 8 százalékkal növekedtek. A mezőgazdasági termelés többévi zuhanás után – részben a rendkívül jó időjárás hatására – több mint 30 százalékkal emelkedett. A növénytermesztés elérte az 1990-es szintet. (Az állattenyésztés továbbra is bő 40 százalékkal elmarad attól.)

A lakosság fogyasztása 2,8 százalékkal, az előző évekénél lényegesen lassabban nőtt. Ez a kiskereskedelmi forgalom folyamatosan lassuló bővülése mellett ment végbe. A reálkeresetek az üzleti szférában több mint 1 százalékkal emelkedtek, a költségvetési szférában – az előző három év rendkívül gyors növekedése után – mérséklődtek (még akkor is, ha a 2005. januárban kifizetett 13. havi bért tavalyinak tekintjük). A lakosság eladósodása az előző évekhez képest lassabban nőtt, miközben – éppen az előző időszak boomjának következtében – kiugróan sok, 44 ezer új lakást adtak át. Így a nettó pénzügyi megtakarítás (az előző évi nulla után) meghaladta a GDP 1 százalékát. A munkanélküliség kissé emelkedik.

A gazdaság egyensúlya kissé minden lényeges ponton javult, a 2004 végére kialakult helyzet azonban európai összehasonlításban és a kormányzati szándékokhoz képest sem elég jó. Az államháztartási deficit az ESA 95-ös módszertan szerint a GDP 5,1 százalékát, a magán-nyugdíjpénztári befizetésekkel korrigálva 4,2 százalékát tette ki.

Az áruforgalmi deficit az előző évi 4,2 milliárd euróról 3,9 milliárd euróra, a GDP-hez mért aránya 5,8 százalékról 4,8 százalékra csökkent. Az export volumene dinamikusán, s az importénál jobban nőtt. A jelentős reálértékelődés ellenére a magyar gazdaság (főként a feldolgozóipar) versenyképessége nem romlott. Súlyos nehézségekkel

¹ A cikk a GKI Gazdaságkutató Rt. egész kollektívája által készített, 2005. március 17-én nyilvánosságra hozott előrejelzése alapján készült.

Karsai Gábor, a GKI Gazdaságkutató Rt. ügyvezető igazgatója.

küzdenek viszont a dollárelszámolású piacokra exportálók, illetve amelyek szinte csak hazai erőforrásokat visznek a piacra. *A szolgáltatások külgazdasági mérlege valószínűleg romlott.* Ez részben a turizmus pozíciójából, részben más jövedelemmozgásokból fakadt.

A magyar gazdaság 2004-es nettó *külföldi finanszírozási igénye* euróban valószínűleg hasonló a 2003. évihez, a GDP-hez mérten viszont javult. *A finanszírozás szerkezete is jobb*, mert a 4 milliárd euró külföldi működőtőke-beáramlás, továbbá a 200-300 millió euró nettó EU-támogatás révén a folyó fizetési mérleg hiányának 60 százalékát tartós források finanszírozzák. Az ország külföldi adóssága nő, de döntően a magánszektor eladósodása miatt.

A tavalyi éves átlagos infláció 6,8 százalék lett. A dezinflációs tendenciákat csak átmenetileg törte meg a fogyasztást terhelő adók árnövelő hatása. *A pénz- és tőkepiacon megnyugvás, sőt esetenként szárnyalás következett be.* A kamatok 2004-ben eleinte alig mérséklődtek, majd az ősz végétől a korábbiakhoz képest dinamikusán, a közgazdaságilag és piaciilag indokoltnál viszont kevésbé csökkentek. Az év végi jegybanki kamatszint (9,5 százalék) még mindig nagyon magasnak bizonyult nemcsak az inflációhoz, hanem a külső finanszírozás hozamszintjéhez és a hazai piacon kialakult referenciahozamokhoz képest is. A vállalatok és a lakosság hitelállomány-növekedésének nagy része ily módon devizában realizálódik. Ez, továbbá az állam euróban történő hitelfelvétele, valamint a beáramló működő tőke folyamatos forintvásárlói nyomást jelent a piacon, ami önmagában is erősíti a forintot.

A világgazdasági feltételek 2005-ben kismértékben romlanak. Az Európai Unió növekedése a tavalyi 2,2 százalékról legjobb esetben is 1,9 százalékra lassul. *A kőolaj világgiazi ára magas marad, a Brent hordójának ára a tavalyi 38 dollárról idén éves átlagban még kedvező esetben is 40 dollárra emelkedik.* *A dollár* viszont valószínűleg gyenge, az euróhoz mérten 1,30 körüli marad, ez részben semlegesíti a magas olajár inflációs és cserearányrontó hatását.

A hazai üzleti szféra – jelentős havi ingadozás mellett – a konjunktúra gyengülését jelzi. Figyelmeztető az ipari cégek értékesítési várakozásainak romlása, amit enyhít, hogy továbbra is a beruházások két számjegyű növelésére számítanak. Az építőiparban negatívak a várakozások, a kereskedelemben és a szolgáltatásokban némi javulás tapasztalható. *A fogyasztói bizalmi index viszont hosszabb ideje folyamatosan javul*, noha 2004 második felében a reálbérek összességében kismértékben csökkentek. A GKI-Wallis konjunktúraindex *trendvonalala összességében enyhén lassuló konjunktúrát valószínűsít.*

Valószínű, hogy a 2004 második felében kialakult gazdasági folyamatok fogják jellemezni a 2005-ös év nagy részét is. *A GDP 2005-ben 3,8 százalékkal emelkedik.* Ez továbbra is 2 százalékponttal meghaladja az EU átlagát, de mégis azt jelzi, hogy a magyar gazdaság 2001 óta nem képes kiugróan gyors fejlődésre (szemben az 1997–2000 közötti évekkel). A növekedés szerkezete egészséges marad: *az export és a beruházás a fő húzóerő.* Az export 14 százalékkal, az ipari termelés 8 százalékkal bővül.

A beruházási kereslet valószínűleg a tavalyinál kissé erőteljesebben emelkedik. Az üzleti szférában és a lakáspiacon ugyan némileg lassul az ütem, de az állami infrastrukturális építkezések miatt 10 százalék körüli beruházásnövekedés várható. *Kockázatot jelent azonban, hogy tényleg sikerül-e PPP formában már idén úgy meglóditani az autópálya-építést, hogy ez ne tegye tönkre az államháztartás deficitcsökkentési terveit.* Ha sikerül, akkor az építőipari termelés 9 százalékkal nő. Átlagos időjárási körülményeket feltételezve szükségszerű a mezőgazdasági termelés mintegy 10 százalékos mérséklődése. *A foglalkoztatás a különböző intézkedések nyomán kb. 0,5 százalékkal bővül.*

A bruttó *keresetek* 6-7 százalékkal emelkednek. Ez a várható 4 százalékos inflációt figyelembe véve 3,5–4 százalék közötti reálbér-növekedést jelent. A nyugdíjak és más

jövedelmek ennél mérsékeltebben nőnek. Jövedelmi oldalról a tavalyihoz képest élénkül a fogyasztói kereslet. A lakosság azonban némileg mérsékli a hitelnövekmény terhére történő vásárlási és beruházási szándékait, ily módon *fogyasztása* 3,5 százalékkal, a tavalyinál csak kissé gyorsabban emelkedik. Ebben az esetben a nettó, GDP-hez mért *meztakarítási ráta* a 2003-as nulla körüli és a 2004-es 1 százalék feletti értékhez képest tovább, 1,5–2 százalék közé emelkedik.

Az államháztartás egyensúlya csak szimbolikusan javul, ez is főleg a kamatkiadások mérséklődésének lesz az eredménye. A deficit a GDP 4,9 százaléka környékén, a magán-nyugdíjpénztári befizetésekkel korrigálva 4 százalék alatt lesz. *A külső pénzügyi egyensúly kedvezőbb lesz*. Az importvolumen emelkedése azonos lesz a kivitelével. Kismértékű cserearányromlás várható a földgáz importárának növekedése miatt. A folyó fizetési mérleg hiányát a szolgáltatási szféra 2005-ben már nem vagy alig rontja. Az EU-tól származó nettó támogatás 400 millió euró körüli szintre emelkedik. Így a magyar gazdaság *külső finanszírozási igénye* euróban nagyon hasonló lesz a 2004-eshez, a GDP arányában pedig tovább, 8 százalék alá csökken. A finanszírozási szerkezet kissé tovább javul, a tartós források aránya kétharmad körülire nő.

Az infláció februárban jóval 4 százalék alá zuhan, az év közepétől viszont átmene-tileg kissé emelkedik. *Összességében az éves átlagos és az év végi áremelkedés is 4 százalék körül valószínű. A gyorsan mérséklődő inflációval és a javuló bizalommal a kiugróan magas kamatok időszaka lezárul*. A tavalyi lassú csökkentés azonban komoly spekulációt is kiváltott, ezért akár olyan *kényszerhelyzet is bekövetkezhet*, amely nagyon alacsonyra (például az infláció szintjére) viszi le a kamatokat. Ezt valószínűleg csak úgy lehet elkerülni, ha a kamatok gyorsan, mintegy 200 bázisponttal mérséklődnek. Ha ez bekövetkezik, akkor az év végéig további változás nem valószínű. Ha viszont a forint a sáv szélére szorul és/vagy a jegybank az előbbinél jelentősebb kamatcsökkentésre kény-szerül, akkor az év végén a kamatok szerény emelkedése lehetséges. *Az év végére kedvező esetben 6 százalék körüli egy éves referenciahozam várható*. Ezzel a reálkamatok a 3,5–4,5 százalék közötti szintről 1,5–2,5 százalék közé esnének.

Az erős forint ingadozásokkal, de az év egészében fennmarad. Nem valószínű tartó-san 250 forint feletti euró árfolyam, éves átlagban 246 forint a valószínű. Ennek több oka van: egyrészt a piacon folyamatos forintvásárlási nyomást jelent a külföldi devizá-ban való hitelfelvétel, másrészt a pénzpiac nagy nemzetközi szereplői a konvergencia-játék keretében befektetőként jelennek meg a magyar pénzpiacon. A *tőzsde* idén is na-gyon jól teljesít.

A magyar gazdaság idén az európai konjunktúra megtorpanása és a 2006. évi vá-lasztások közelsége miatt közepesen kedvező pályán halad. A külföldi kereslet lassul, a belföldi kissé gyorsul. Az EU-tagság élénkebb versenyt, nagyobb piaci stabilitást és erősebb differenciálódást eredményez. A makromutatók szerényen javulnak, a vállalko-zások üzleti környezete alig változik. Nagyobb reformokra 2006–2007-től nyílhat tér.

A KOPINT-DATORG Rt. elemzése és prognózisa

A magyar gazdaság helyzete 2005 elején¹

PALÓCZ ÉVA

2004 öröksége

2004 felemás örökséget hagyott az idei évre. Pozitív fordulat, hogy a gazdasági növekedés üteme (4 százalék) jelentősen gyorsult az előző évhez képest (3 százalék). S noha az előző év azonos negyedévéhez mért növekedés a második félévben valamivel alacsonyabb volt az első félévinél, az előző negyedévekhez mért, szezonálisan kiigazított adatok alapján nagyjából kiegyensúlyozott növekedés volt tapasztalható. A negyedéves növekedési ütemek rendre 1,0, 1,0, 0,9, valamint 1,0 százalékot tettek ki. A növekedési potenciál ennek ellenére csökkenő tendenciát mutatott, különösen a beruházások utolsó negyedévi, mindössze 0,3 százalékos növekedése jelzi a lanyhuló dinamikát.

Ugyanakkor 2004-ben folytatódott, illetve megerősödött a 2003 második felében elkezdődött *szervezetváltás*: a GDP-növekedés húzóerejét 2004-ben a beruházások és az export adták, a végső fogyasztás növekedési üteme pedig jelentősen csökkent. A belföldi felhasználás 3,3 százalékkal, ezen belül a végső fogyasztás mindössze 2,2 százalékkal, azaz a GDP 4 százalékos növekedésétől jóval elmaradó mértékben bővült. Ezzel tehát a reálgazdaságban lényegében megtörtént az egészségesebb és kiegyensúlyozott növekedés felé mutató kiigazítás, amelyre a 2001–2003-ban tapasztalt szerkezeti torzulások miatt volt szükség. Igaz, ennek az is volt az ára, hogy a reálbérek 2004-ben csökkentek, s akkor is legfeljebb szinten maradtak, ha figyelembe vesszük, hogy a közalkalmazottak 13. havi juttatásának kifizetésére nem tavaly, hanem idén került sor. Mindazonáltal a jelek szerint 2005-re megteremtődtek a fenntartható növekedés feltételei.

Eközben a foglalkoztatási helyzet jelentősen romlott 2004 folyamán. Míg 2003-ban a munkanélküliségi ráta 5,5 százalékon állt, 2004-ben 6 százalékról 6,9 százalékra emelkedett. Az alkalmazottak száma elsősorban a költségvetés 2002–2003-ban felduzzadt állományában csökkent, ami akár kedvező jelenség is lehetne, ezt azonban mérsékli az a tény, hogy a létszám főként az egészségügyben esett vissza, a közigazgatásban alig. Mindazonáltal, az adatok arra utalnak, hogy a versenyszféra nem volt képes felszívni a költségvetési szektorból eltávozott munkaerőt. Az 50,2 százalékos foglalkoztatási arány pedig kifejezetten rossznak mondható a Magyarorszáéhoz hasonló adottságú országok között.

2004-ben Magyarország relatív pozíciója a csatlakozó országok között tovább romlott. A nyolc csatlakozó ország növekedésének az átlaga 2004-ben elérte az 5 százalékot, s a magyar gazdaság növekedése (Csehország mellett, amelynek GDP-je szintén 4 százalékkal bővült 2004-ben) volt a legalacsonyabb, miközben az ikerdeficit, azaz a folyó fizetési mérleg és az államháztartás együttes hiánya Magyarországon volt a legnagyobb. Ami a növekedést illeti, 2004-ben megdőlt az a korábban jellemző összefüggés, miszerint a magasabb egy főre jutó GDP-vel rendelkező országok alacsonyabb, a szegényebb országok magasabb növekedést tudtak felmutatni, ami a felzárkózás természetesen velejárója. 2004-ben a nálunk lényegesen gazdagabb Szlovénia növekedése

¹ A tanulmány a KOPINT-DATORG 2005/1-es Konjunktúrajelentése alapján készült.

Palócz Éva, a KOPINT-DATORG Rt. tudományos vezérigazgató-helyettese.

4,6 százalékot ért el, ami jelentősen meghaladja a fenti összefüggéssel leírt növekedési potenciált, Magyarországé pedig elmaradt attól. A Magyarország számára negatív ütemkülönbség nem független a 2004 nagy részében jellemző erős árfolyamtól és a magas kamatoktól. Az ezzel a megállapítással szemben gyakran hallott érv, miszerint az export volumenének gyors (15,7 százalékos) növekedése azt igazolja, hogy az erős árfolyam nem hatott negatívan a kivitelre, valamint a beruházások 8,3 százalékos bővülése azt igazolja, hogy a magas kamatok nem hatottak negatívan a befektetésekre, nem igazán meggyőző. Kétségtelen, hogy a hitelre szoruló egy része a magas belföldi kamatok ki tudta védeni az euróban denominált hitelek felvételével, ez a lehetőség azonban nem adott minden belföldi vállalatnak, az export jövedelmezőségét sújtó erős árfolyam pedig valamennyi exportálót sújtotta. Nem kis szerepe volt az erős árfolyamnak abban, hogy az amúgy is alacsony jövedelmezőségű ágazatok (élelmiszeripar, textil- és bőripar) leépülése tovább folytatódott 2004-ben, s a két ágazatban foglalkoztatottak száma mintegy 20 ezer fővel zsugorodott (miután már 2003-ban 17 ezer fővel csökkent).

A viszonylag kedvező reálgazdasági folyamatok ellenére a súlyos pénzügyi egyensúlyhiányok alig enyhültek. A folyó fizetési mérleg hiánya 2004-ben 700 millió euróval emelkedett, s még a GDP arányában is nőtt kissé. A hiány egy részét az EU-csatlakozással összefüggő elszámolási módszertani változások is okozták: Magyarország EU-befizetési a folyó mérleg kiadásai között, a kapott transzferek jelentős része viszont nem a folyó-, hanem a tökemérleg bevételei között jelennek meg.

A fizetési mérleget jelentősen rontotta, hogy a háztartások megtakarításai továbbra is alacsony szinten maradtak, s távolról sem voltak képesek ellensúlyozni az államháztartás hiányát, ami jelentős külföldi forrásbevonást tett szükségessé. 2004-ben az államháztartás 5,4 százalékos GDP-arányos deficitje (önkormányzatok nélkül) jócskán meghaladta a Pénzügyminisztérium évközi előrejelzéseit, amely hosszú ideig 4,7 százalékos hiányt tűzött ki célul (s ne feledjük, hogy a költség eredetileg 3,8 százalékos hiányprognozisa épült). S még ezt is csak úgy sikerült elérni, hogy a közalkalmazottak 13. havi juttatását áttolták 2005-re, jelentősen rontva ezzel a hiány idej csökkentésének kilátásait. Ha a 13. havi juttatás már 2004-ben kifizetésre került volna, ahogyan ez a korábbi években történt, a hiány 0,2-0,3 ponttal magasabb lett volna. Mivel időközben a 2003. évi államháztartási hiányt a PM által korábban jelzett 6,2-6,3 százalékról az Eurostat, saját számításai szerint 7,1 százalékra emelte fel, a 2004. évi hiány – a nagyon rossz bázishoz képest – több mint 1 százalékos hiányszűkítést jelez. Az előző évhez képest mért javulás tehát jelentős, mindazonáltal a hiány csökkentése 2004-ben messze elmaradt a tervtől és a szükségéstől egyaránt.

2004 örökségéhez tartozó kedvező fejlemény ezzel szemben az *infláció* meredek csökkenése. Miután az év közepére a gazdaság nagyjából ledolgozta az áfakulcs emelésének hatását, ősztől az infláció gyors ütemű csökkenése indult el, amely idén is folytatódott. Az áremelkedés üteme tehát az év végére lényegében visszaállt arra a pályára, amelyből a 2004. év eleji áfaemelés zökkentette ki. Az árszintemelkedés mérséklődésében szerepet játszott az EU-csatlakozás kínálatnövelő hatása, elsősorban az élelmiszerek területén, az előző évinél szerényebb keresletemelkedés, valamint az erős árfolyam. Ennyiben azt is mondhatjuk, hogy az árfolyam-politika túllőtt az inflációs célon, mivel e célok gyengébb árfolyam – alacsonyabb kamatok – mellett is teljesíthetők lettek volna. A monetáris politika az év folyamán mindvégig igen óvatos kamatpolitikát folytatott, s csupán az év vége felé indult meg egy határozott kamatcsökkentési politika, amely 2005 eddig eltelt időszakában is folytatódott.

Idei kilátások: lehetőségek és feszültségek

2004 végét már lassuló reálgazdasági mutatók jellemezték: az ipari termelés az év utolsó negyedében már mindössze 6,6 százalékkal nőtt, az exportmegrendelések pedig jóval elmaradtak a megelőző évi szinttől. 2005 januárjában az ipar teljesítménye mindössze 2,7 százalékkal nőtt. Ennél is aggasztóbb, hogy a beruházások tavaly az utolsó negyedben óriásit zuhantak, s az előző negyedévi 12,7 százalékkal szemben csupán 0,3 százalékkal voltak magasabbak az egy évvel korábinál. Mindez, illetve az Európai Unióban, fő felvevőpiacainkon az előrejelzések erre az évre a tavalyinál és a korábban időnre vártnál is lanyhább növekedést valószínűsítene. Pozitív impulzust hozhat ezzel szemben az EU támogatási alapjaiból idén már feltehetőleg meginduló tőkebeáramlás, illetve ennek kedvező beruházási hatása, amely a hazai termelésre is húzóerővel hathat. Kérdés azonban, hogy a várt beruházások mennyiben épülnek importra, illetve mennyiben lesznek képesek bővíteni a hazai termelők értékesítési lehetőségeit.

A Kopint-Datorg 3,6 százalékos GDP-előrejelzése 2005-re óvatos prognózisnak tekinthető, számol azzal, hogy a támogatások megindulásában csúszás következhet be, s importthatása sem lesz elhanyagolható.

2005-ben feltételezhetően tovább folytatódik az infláció csökkenése, éves átlagban 3,5 körüli áremelkedés várható, de – ideális esetben – nem zárható ki ennél alacsonyabb, akár 3,3-3,4 százalékos éves átlagos áremelkedési ütem sem. Nyár közepétől az előző év azonos hónapjához viszonyított inflációs adatok a bázishatás miatt feltehetőleg átmenetileg kissé emelkedni fognak, s a decemberi árindex meghaladja az éves átlagot, de várakozásaink szerint még így is jócskán 4 százalék alatt marad. Kockázatot elsősorban a világpiaci olajárak szintje és a dollárárfolyam alakulása jelenthet. A forintárfolyam gyengülését nem tekintjük súlyos kockázatnak, mivel annak mértéke előrejelzésünk szerint benne marad abban a nagyságrendben, amely még nem okoz számottevő áremelkedési hatást.

Természetesen a forint ennél jelentősebb mértékű gyengülésének a lehetőségét nem lehet teljességgel kizárni: a pénzpiacokon minden megtörténhet, mivel az eseményeket nagyban befolyásolják a külpiazi tényezők. A portfólió-befektetők mindig az aktuálisan legkedvezőbb befektetési lehetőségeket keresik, aminek következtében a dollárkamatok emelkedése jelentős tőkemennyiséget szívhathat ki a feltörekvő pénzpiacokról.

Mindazonáltal érdemes felidézni, hogy a magyar pénzpiacokkal kapcsolatos negatív jóslatok eddig rendre nem váltak be. Túlzottnak bizonyultak például azok a tavalyi szakértői várakozások, miszerint a jegybanki alapkamat 10 százalék alá csökkenése olyan pszichológiai hatást válthat ki, amely a forint árfolyamának jelentős meggyengüléséhez vezethet. A valóságban ennek éppen a fordítottja történt: amikor az alapkamat végre felülről átlépte a 10 százalékot, a forint tovább erősödött. Ez azt bizonyítja, hogy a forint árfolyamára sokkal inkább hatottak a regionális tényezők, a feltörekvő piacok iránti nagy befektetői érdeklődés, mintsem a kamat pontos mértéke. Amiből az is következik, hogy alacsonyabb kamat mellett is biztosítható lett volna a forint szilárd és erős árfolyama.

Ugyanígy nem következett be a forint árfolyamának a sávszélen kívülre tolása sem a március 15. körüli banki szünnapokon, amelyet szintén széles körben vártak komoly elemzők.

A fentiekből természetesen nem következik, hogy minden félelem vaklárma lenne, az óvatosság továbbra is indokolt. Mindenesetre az elmúlt fél évben történt kamatcsökkentések következtében kialakult kamatszint, illetve a kamatok várt további csökkentése végre feloldhatja azt a feszültséget, amely tavaly a kamatcsökkentéseknek a reálgazdaság és az államháztartási kamatkiadások szempontjából kívánatosnál lassabb üteme

miatt a fiskális és a monetáris politikai irányítás között húzódozott. Megteremtheti a lehetőségét annak, hogy véget érjen az egymásra mutogatás, s helyét a koordináció vegye át. A helyzet konszolidálása most már valóban a fiskális politika szigorán, a tervezett (vagy ahhoz közeli) hiány betartásán múlik.

A fiskális politikára – számos más ok mellett – azért is nehezedik nagy nyomás, mivel 2005-ben sem várható a lakossági megtakarítások érzékelhető növekedése. Nem látni sem jelét, sem okát a lakossági hitelfelvételi láz megtorpanásának, mivel a devizahitelek alacsony kamata továbbra is rendkívül vonzóvá teszi a háztartások számára az eladósodást. Sőt, a belföldi kamatok folyamatos csökkenése következtében lassan a forintban denominált hitelfelvétel is kedvezővé válhat. A lakásépítési hullám ugyan valamelyest csendestülhet idén, de nem látni a jelét a piac megtorpanásának a kapcsolódó adókedvezmények célirányossá válása után sem. S mivel a jegybanki alapkamat csökkentését a bankok jóval szorgosabban követik a betéti, mint a hitelkamatok oldalán, a megtakarítások hozamának süllyedése további korlátot jelenthet a lakosság amúgy is alacsony megtakarítási hajlandóságának növekedésében. A háztartások megtakarításaira mint a folyó fizetésimérleg-hiány mérséklésének eszközére tehát 2005-ben is csak nagyon szerény mértékben lehet számítani.

Ebben a helyzetben túlzás nélkül állítható, hogy a 2005. évi reálgazdasági és pénzügyi folyamatok sarkköve az államháztartási hiány tervezett mértékének betartása. Az elmúlt 3 év fiaskója, a tervezettnél jóval magasabb hiány után ugyanis a pénzügyi (és ne feledjük: az Európai Unió) nehezen tolerálna még egy évet, amelyben a pénzügyi vezetési folyamatosan hátrál ki a tervezett hiány betartásából, s jelöl meg újabb és újabb (egyre magasabb) hiánycélokat. Amennyiben a következő hónapokban rendre túllépés lenne tapasztalható a hiány mértékében, akkor valóban bekövetkezhet egyes külföldi elemzők pesszimista prognózisa, amely a pénzügyi befektetők bizalomvesztését, a magyarországi pénzügyi piacokról való tömeges elfordulását és ezáltal a forint megrendülését jelzi előre. A helyzet most azért is érzékenyebb a korábbiaknál, mivel a nemzetközi befektetők az amerikai hozamok emelkedése következtében már nincsenek annyira rászorulva a kockázatosabb piacokon való maradásra.

Az államháztartás első kéthavi adata ebből a szempontból nem biztató. A hiány az első két hónapban már megközelítette az egész évre tervezett deficit 40 százalékát, az első három hónapban pedig – előzetes adatok szerint – a felét. Kétségtelen, hogy ebben számos egyszeri tényező is szerepet játszott: a 13. havi közalkalmazotti juttatás idénre való áttolása, egyéb kifizetések előrehozása, illetve bizonyos befizetések későbbi befolyása. Az első kéthavi 396 milliárd forintos hiányból ezek becsülésünk szerint 80-100 milliárdot tehetnek ki, a tényleges (rendszerszerű) hiány tehát így is elérte a havi 150 milliárd forintot. Az áfabefizetésekben tartós hiány látszik, amelyben feltehetőleg szerepet játszik a magyarországi forgalmi adókulcsok magas, a szomszédos országokét meghaladó szintje, amely a forgalmat a környező országokba tereli. Kérdés, hogy az erre az esetre félretett 100 milliárdos tartalék elég lesz-e a kieső áfabevételek pótlására.

2004. júniusi konjunktúrajelentésünkben, amikor a Pénzügyminisztérium még ragaszkodott a 4,6 százalékos hiány-előrejelzéshez (a KOPINT-DATORG akkor 4,9 százalékot prognosztizált, a még nem teljesen végleges szám pedig 5,4 százalék lett), azt írtuk, hogy „az államháztartási folyamatok megítélésekor – immár nem először – az a fő kérdés, hogy mennyi hitelt adunk a pénzügyi kormányzat költségvetési előirányzatainak”. Most ismét hasonló helyzetben van az elemző, mivel az eddigi folyamatok alapján a tervezett hiány 4,4 százalék körül (a nyugdíjrendszer átalakítása miatti többletkiadásokat is figyelembe véve 3,5 százalékon) tartásának esélye az eddigi számok alapján kicsiny. Az eddig felhalmozott hiányt figyelembe véve és feltételezve, hogy decemberben a bevételi többlet eléri a tavalyi 150 milliárdot, a hiány az április–novemberi időszakban

átlagosan nem haladhatná meg a havi 90 milliárd forintot, amire az elmúlt években nem volt példa. Amennyiben ebben az időszakban a havi hiány átlagosan 100-110 milliárd forintot tesz ki (ami még mindig optimista feltételezés), akkor az éves államháztartási deficit 1150-1200 milliárd forint körül alakulhat, ami a GDP kb. 5 százaléka. Azonban még ehhez is arra van szükség, hogy a pénzügyi kormányzat ellent tudjon állni a kiadások növelésére irányuló politikai társadalmi nyomásoknak.

A Pénzügykutató Rt. elemzése és prognózisa¹

2005 – mérséklődő konjunktúra egyensúlyjavulással

PETSCHNIG MÁRIA ZITA

2005 az előző évhez képest a külső és belső feltételek szempontjából is *némileg más rajzolatú pályát* jelez. Míg az előző év a fellendülő külső konjunktúra mellett végrehajtott gazdaságstabilizáció esztendeje volt, 2005-ben valamivel kedvezőtlenebb külső növekedési feltételekkel számolhatunk, miközben a hazai gazdaságpolitika lazábbá válik. A növekedés lassul, de az egyensúly nem romlik, hanem remélhetőleg valamelyest tovább javul, a gazdaság megmarad az export és a beruházások húzta pályán, bár a fogyasztás növekedést serkentő szerepe is erősödik.

2005 induló feltételei

2005 induló feltételeit több szempontból tekintjük át. Számba vesszük egyrészt 2004 örökül hagyott jellemzőit a reálgazdaságban, valamint a fiskális és monetáris helyzetben, másrészt a külgazdasági körülmények változását. Végül pedig jelezzük, hogy milyen gazdaságpolitikai feltételek várhatók a parlamenti választásokat megelőző esztendőben.

A bázisév, amelyen 2005 tételeződik

2004-ben a bruttó hazai termék – az előzetes adatok szerint – *4 százalékkal emelkedett*, ami egyharmaddal több volt, mint a megelőző évben, és a 2000 után lefelé tartó trend megfordulását jelezte. A konjunktúra már 2003 második felében erősödött, és – a negyedéves adatok szerint – egy éven keresztül tartott. 2004. III. negyedévében ugyanis már megjelentek a lassulás jelei, és a IV. negyedévben sem mutatott a növekedés érdemben nagyobb dinamizmust. A GDP-termelés ütemének csökkenésében tükröződött a bázishatás növekedést erősítő tartalékanak kimerülése és az, hogy a magyar gazdaság nem tudott további külső impulzust kapni, a belső piactól pedig ilyen nem volt várható.

A konjunktúra élénkülése az esztendő második felében a világgazdaság fő motorjánál, az Egyesült Államokban is megtört, és ugyanez következett be európai partnereinknél is. A 2003-ban megkezdődött, felívelést jelző *világgazdasági ciklus a vártnál korábban került a lassulás szakaszába*, aminek okát a közel-keleti helyzet kiváltotta világgazdasági bizonytalanságban, a rapidan emelkedő olajárakban, továbbá abban kell keresnünk, hogy a világgazdaság harmadik motorjának tartott Európai Unióban az élénkülés megkésve indult és viszonylag gyenge húzóerejűnek bizonyult. Miközben az USA, Japán és Kína 2004. évi növekedése meghaladta a konjunktúratörés előtti 2000. évben realizáltat, az unió nem tudta ezt a teljesítményt felmutatni.

A magyar GDP-növekedés üteme sem érte el 2004-ben a konjunktúrahülést megelőző „utolsó békeév” (2000) dinamikáját. Ellentétben a visegrádi országokkal; 2004-ben a cseh, a szlovák, a lengyel (sőt a szlovén) gazdaság növekedésének dinamikája

¹ A cikk a Magyar gazdaság helyzete és kilátásai (2004–2005) című tanulmány alapján íródott. Az elemzést és prognózist tartalmazó munka elkészítésében részt vett a szerzőn kívül: *Antal László, Antalóczy Katalin, Halász György Imre, Juhász Pál, Mohácsi Kálmán, Várhegyi Éva, Voszka Éva.*

Petschnig Mária Zita, a Pénzügykutató Rt. tudományos főmunkatársa.

nagyobb volt, mint 2000-ben. Megjegyezzük, hogy a magyar is magasabb lehetett volna az ismert historikus előzmények híján, és ha éppen ezek miatt nem kellett volna az elmúlt esztendőben gazdaságstabilizációs programot végrehajtani.

A konjunktúra élénkülése alapvetően a kedvezőbb külső piaci feltételeknek volt köszönhető, ami meglódította a működőtöke-áramlást, a beruházásokat és az exportot. A jobb külső feltételeket azonban nem tudtuk maradéktalanul kihasználni, mert az elmúlt év gazdaságpolitikájában a 2000 után megcsúszott növekedési pálya helyreállítására kellett koncentrálni. *A lezajlott stabilizációs politika* erős megszorításokat alkalmazott a jövedelempolitikában és a költségvetési politikában is, amihez rendkívül szigorú monetáris politika társult, magas kamatfelárat tartalmazó és csak lassan mérséklődő alapkamatlábbal, májustól pedig – ebből következően – egyre jobban erősödő forintárfolyammal.

Míthogy a foglalkoztatottak száma az esztendő átlagában csökkent (a munkaerő-felmérés szerint), a növekedés teljes egészében a nemzetgazdasági termelékenységjavulásból következett. Ám az korántsem volt egyenletes. A belső keresletszűkítő politika következtében – amelynek eredményeként nőtt a háztartások megtakarítási hajlandósága is – a konjunktúra élénküléséből a csak a belső piacra termelő cégek keveset vagy semmit sem érzekeltek. A kedvezőbb külső feltételeket az exportorientált, multinacionális cégek tudták a leginkább kihasználni, akik éltek az euróhasználat (*euróizáció*) lehetőségével is. A magas kamat és a forinthez képest gyenge euróárfolyam minden gazdasági szereplőt arra ösztönzött, hogy a kölcsönfelvételeknél a forinttal szemben az eurót vagy más devizát részesítsen előnyben.

A növekedési ütem erősödésénél nagyobb jelentőségű volt az a *szerkezeti átrendezés*, ami 2004-ben mind a kínálati, mind a keresleti oldalon végbement, és az egyensúly javulásával együtt megalapozhatja a viszonylag magas, a potenciális növekedési rátánál magasabb dinamika fenntartását.

Kínálati oldalról tekintve azt látjuk, hogy *a közvetlen termelőágazatok növekedési üteme gyorsabb volt a szolgáltatásokénál,* ami határozott változás a kritikus évekhez képest. Ugyanakkor a szolgáltatások GDP-termelése is erősödött, mégpedig kedvező szerkezetben, amennyiben jelentősen erősödött a szállítás, raktározás, posta és távközlés kibocsátásának üteme, mérsékeltebb dinamikát mutatott a kereskedelem, a vendéglátás, és számottevően alacsonyabb lett az államháztartásból finanszírozott szolgáltatások növekedése (közigazgatás, társadalombiztosítás, védelem, oktatás, egészségügy, szociális ellátás). (Lásd az 1. táblázatot.)

1. táblázat

A GDP növekedése – kínálati oldalról
(Előző év azonos időszaka = 100 százalék)

Idő	Agrárgazdaság	Ipar	Feldolgozóipar	Építőipar	Szolgáltatás
2002	87,9	101,3	103,0	112,9	104,4
2003. I. félév	96,5	103,7	104,4	96,9	102,2
2003. II. félév	95,5	107,0	108,4	103,8	101,8
2003	96,0	105,4	106,4	101,2	102,0
2004. I. félév	129,3	106,7	108,2	108,0	102,6
2004. II. félév	140,5	103,5	103,7	104,3	102,4
2004	136,3	105,0	105,8	105,2	102,5

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal.

Az 1. táblázatból látható, hogy a korábban recessziót, stagnálást jelző termelőágazatok már 2003 második felében nagyobb ütemre váltottak – a speciális helyzetben lévő mezőgazdaság kivételével. A belendülő konjunktúrát 2004-ben súlyánál fogva is az ipar, ezen belül is feldolgozóipar húzta, az előző évinél gyorsabb bruttó kibocsátási dinamikát jelezve.

A növekedést keresleti oldalról meghatározó tényezők arányváltását – amely a múlt év utolsó negyedévétől kezdve indult meg – a 2. táblázat adatai mutatják.

2. táblázat

A GDP növekedése – keresleti oldalról
(Előző év azonos időszaka = 100 százalék)

Megnevezés	2002	2003. I. félév	2003. II. félév	2003	2004. I. félév	2004. II. félév	2004
Háztartások fogyasztása	109,3	108,2	107,1	107,6	103,6	102,2	102,8
Közösségi fogyasztás	104,8	105,5	105,4	105,4	99,3	96,6	97,9
Végső fogyasztás	108,7	107,8	106,9	107,3	103,0	101,5	102,2
Bruttó állóeszköz-felhalmozás	108,0	100,5	105,1	103,4	114,5	106,5	108,3
<i>Belföldi felhasználás</i>	<i>105,4</i>	<i>106,0</i>	<i>104,9</i>	<i>105,4</i>	<i>105,2</i>	<i>102,9</i>	<i>103,3</i>
Áru-, szolgáltatásexport	103,7	102,1	113,0	107,6	119,0	112,7	115,7
Áru-, szolgáltatásimport	106,2	106,4	114,3	110,4	118,4	110,1	114,0
Export-import növekedésiütem-különbség, százalékpont*	-2,5	-4,3	-1,3	-2,8	+0,6	+2,6	+1,7
<i>Bruttó hazai termék</i>	<i>103,5</i>	<i>102,7</i>	<i>103,4</i>	<i>103,0</i>	<i>104,3</i>	<i>103,8</i>	<i>104,0</i>

*(-) = importtöbblet.

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal.

Az adatok tanúsága szerint, míg korábban a GDP belföldi felhasználásának növekedési üteme nagyobb volt a termelésénél, 2004-ben megfordult az arány, ami az ország külső finanszírozási igénynövekedésének lassulását jelzi. A belföldi felhasználáson belül is számottevően átrendeződtek a tételek, radikálisan csökkent a fogyasztás növekedési dinamikája, az állóeszköz-fejlesztéseké viszont megtöbbszörözött. Ez arra utal, hogy a magyar gazdaság *visszatért a beruházás húzta pályára*. Az export-import dinamika közti különbség, amely az utóbbi időben az import javára nyílt el, előjelet váltott. *Az áru- és szolgáltatásexport/importét meghaladó ütemű bővülése szintén biztató jele a korábbi pályára való visszaállásnak.*

A háztartások fogyasztásának három százalék körüli dinamikája magasabb, mint amit a költségvetésben a kormány várt (1,5-2 százalék), és magasabb mind az MNB (2,2 százalék), mind valamennyi piaci előrejelző prognózisánál. A fogyasztásemelkedésnek ellentmond a reálkeresetek esése, a lakosság nettó megtakarítói pozíciójának javulása és a lakásberuházások magas dinamikája. A kiskereskedelmi forgalom oldaláról viszont indokoltnak látszik, amelynek üteme az előző évihez képest kevésbé mérséklődött, sőt a második negyedévben még erősödött is. A meglepő jelenség magyarázatául szolgálhatna a nem rezidensek fogyasztásának hirtelen megugrása – ám ezt az idegenforgalom adatai nem támasztják alá. Feltételezhetően a korábbiaknál nagyobb mértékben áramlottak át a fogyasztásba a vállalkozói körből a jövedelmek. Az is lehetséges, hogy a háztartások a realizált magas kamatjövedelmet is fogyasztásuk bővítésére használták amellet, hogy nem lankadt a fogyasztási hitelek kereslete sem. A kiskereskedelmi forgalom dinamiká-

jának arányai arra utalnak, hogy a nagyobb diszkrecionális jövedelemhányaddal rendelkező fogyasztási csoportok kereslete élénkült leginkább, ami mögött nagyobb arányban húzódnak meg „láthatatlan” és kamatjövedelmek, mint a bérből élő munkavállalóknál, s e réteg körében lehetséges a nagyobb eladósodás vállalása is.

2004-ben a GDP 4 százalékos növekményéből már csak 1,8 százalékot adott a fogyasztás, nem úgy, mint a megelőző, 2000 utáni években, amikor a többletet teljes egészében a fogyasztás generálta, a felhalmozás és a nettó export pedig levonást jelentett. (Lásd a 3. táblázatot.)

3. táblázat

A növekedési tényezők súlya a GDP növekményében
(Százalék)

Megnevezés	2000	2001	2002	2003*	2004*
Végső fogyasztás	64,5	111,3	187,9	190,1	44,6
Bruttó felhalmozás	25,5	-59,0	-28,0	-4,3	42,8
Belföldi felhasználás	89,5	52,2	159,9	185,8	87,4
Nettó export	10,5	47,8	-59,9	-85,8	12,6
GDP reálnövekmény (milliárd forintban)	533,3	503,2	471,0	426,4	582,9
GDP ütem (előző év = 100%)	5,2	3,8	3,5	3,0	4,0

*Előzetes

Forrás: A Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján saját számítás.

A magyar gazdaságban korábban általában a növekedés gyorsulása az egyensúly romlásával párosult, a 2004-ben érvényesített megszorító jellegű, korrekciós gazdaságpolitika következtében sikerült javítani az egyensúlyi pozíciókat és a gazdasági növekedés finanszírozási szerkezetét.

Csökken a GDP arányában az államháztartás hiánya az elsődleges egyenleg javulásának köszönhetően, a kamategyenleg ugyanis romlott. A fiskális politika nemcsak megszorító jellegű, keresletkorlátozó jellegű volt, hanem e globális hatáson túlmenően olyan szerkezeti elmozdulást is érvényesített prioritásaiban, ami segítette a fogyasztás-felhalmozás korábban megbomlott arányának helyreállítását. A személyi jövedelemkiáramlás erősen korlátozódott, a felhalmozási jellegű, útpítésekhez kapcsolódó kifizetések viszont dinamizálódtak. Valamelyest mérséklődött az újraelosztás mértéke is. A költségvetési politikában felmutatott eredmények ellenére a fiskális politika hitelességét nem sikerült visszaállítani, ami beárnyékolja 2005 folyamatait is. Ennek alapvetően két oka volt. Egyrészt a vállalt, majd újra felülvizsgált deficitmutatók be nem tartása, másrészt a hiánycsökkentés módja.

A 2004. évi költségvetést 3,8 százalékos GDP-arányos hiánnyal szavazta meg a parlament, aminek a teljesülése már elfogadásának pillanatában kétséges volt. A 2005 elején hivatalát elfoglaló új pénzügyminiszter 4,6 százalékra korrigálta e mutatót, amit szeptemberben 5,1-5,3 százalékra volt kénytelen ismét felemelni. Az előzetes adatok szerint a várható teljesülés 5,4 százalék (ESA elszámolás szerint), ami az előző évi (időközben módosított) 7,1 százalékhoz képest európai viszonylatban igen jelentős mérséklődés. Segítette a deficit csökkentését, hogy a GDP (és a lakosság fogyasztása is!) a költségvetésben előirányozottnál (3,5 százalék) gyorsabban nőtt. Reáloldalról tekintve tehát nem volt semmi indoka a tervezettől lényegesen elcsúszó államháztartási hiánynak, sőt a vártnál kedvezőbb reálfolyamatok segítették a bevételek növekedését. A deficitcsú-

szást ezúttal is a korábbi években elszaladt kiadásokhoz igazított, irreálisan magasra tervezett bevételek okozták.

Az államháztartás hiányának csökkenése ezúttal sem tételeződött az államháztartás alrendszerének reformértékű átalakításán, hanem különféle intézkedésekhez kapcsolódott, amelyek csak részben bizonyulnak tartós hatásúaknak. Érdemben a legjelentősebbnek a lakástámogatási rendszer szigorítása, a kormányzati szektor reálbéremelkedésének drasztikus megtörése és a korábban elhalasztott hatósági áremelés bizonyult. Az áfarendszer átalakítása részben az EU-csatlakozás követelménye volt (nulla kulcs felszámolása), részben azonban pusztán bevételi kényszerből adódott, ami az inflációt is felpörgette. A fiskális megszorítások másik része a több menetben is végrehajtott előirányzat-zárásokhoz, tartalékelvonásokhoz kapcsolódott, amelyek hatását semmiképp sem tarthatjuk tartósnak.

A folyó fizetési mérleg hiánya euróban kifejezve emelkedett, de a GDP-hez viszonyítva csökkent (9 százalékról 8,7 százalékra). Am a tökemérleg javulása miatt az ország külső finanszírozási szükséglete ennél is nagyobb mértékben esett, 9 százalékról 8,3 százalékra. A külső deficit javulásában meghatározó szerepet játszott az előző évinél kedvezőbb áruforgalmi egyenleg, a jövedelmek egyenlege viszont határozottan romlott. A szolgáltatások deficitje is csökkent, annak ellenére, hogy az idegenforgalom aktívumtermelő-képessége továbbra is mérséklődést jelzett. A nem adóssággeneráló tőkebeáramlás a külfölddel szembeni forrásigényt 50 százalékban fedezte, ami jelentős fordulatot mutatott az előző évi mínuszos teljesítményhez képest.

A GDP-arányos folyó deficitek csökkenésével szemben az *adósságállományok – a bruttó hazai termékhez viszonyítva is – nőttek.* Az államadósság – a nyugdíjreform hatásának figyelembevételével – meghaladta a maastrichti kritériumot, de a nélkül is emelkedő tendenciát jelzett. Az ország külfölddel szembeni bruttó adósságállománya 2004 végén 16 százalékkal, a nettó 19 százalékkal volt nagyobb, mint egy évvel korábban.

A monetáris politika – noha 2004-ben hallgatólagosan feladta az inflációs célkövetés rendszerét, amennyiben csak 2005 végére tűzött ki teljesítendő inflációs mértéket – az indokoltnál szigorúbb volt. A 2003 végi bizalmi válságban 3 százalékponttal megemelt, rendkívül magas alapkamatot a jegybank csak márciusban kezdte el igen kis lépésben csökkenteni, és csak az év vége felé hajtott végre nagyobb kamatcsökkentéseket. A december végi 9,5 százalékos jegybanki kamatláb megegyezett a 2003. november előttivel, miközben az éven belüli infláció alacsonyabb volt, a forint pedig jóval erősebb (a 2003 végi 262 forinttal szemben egy euró 246 forintot ért). A monetáris politika sem a kamat-, sem az árfolyam-politikán keresztül nem támogatta 2004-ben a növekedést, a magas kamatszinttel rontotta az államháztartás egyenlegét, az erős forinttal pedig az import extraösztönzést kapott.

Az élénkülés együtt járt a vállalati szektor nettó finanszírozási szükségletének emelkedésével, amire az előző évinél nagyobb mértékben nyújtott fedezetet a lakosság nettó megtakarításainak növekménye. A szigorú jövedelempolitika által kedvezőtlenebbé váló jövedelmi kilátások ugyanis erősítették a háztartások megtakarítási hajlandóságát, a lakásfinanszírozás állami támogatásának szűkítése pedig mérsékelte az ingatlanhitelek növekedését. Az államháztartás finanszírozási szükségletének csökkenése mindezekkel együtt azt eredményezte, hogy *mérséklődött az ország külső forrásokkal szembeni igénye.*

Feltételezések a külső környezetre

Az elmúlt év őszén ismertté vált prognózisokhoz képest kedvezőtlenebb előrejelzésekről értesülhettünk a magyar gazdaság növekedését alakító külső feltételek tekintetében.

ben. Korábban a nemzetközi intézetek még azt valószínűsítették, hogy bár az USA-ban és Japánban lassul a konjunktúra, az európai és benne a német gazdaságé is tovább erősödik. Ehhez képest 2005 kora tavaszán már egységes a külföldi előrejelző intézetek véleménye arról, hogy a nyugat-európai növekedés és benne Németországé is mérsékeltebb lesz ebben az esztendőben. A világgazdaság konjunktúrája 2004. II. negyedévében érte el a csúcst, ezt követően – a vártnál korábban – megindult a növekedés lassulása. 2005-ben is az egyesült államokbeli folyamatok függvénye a világgazdaság fejlődése, amelyben egyben a legnagyobb kockázatok rejlenek.

Az Európai Unió gazdasága 2005-ben sem tudja átvenni a világgazdaság motorjának szerepét. Az *EU, illetve az eurózóna növekedése* a nemzetközi konjunktúra függvényében némileg *lassul*. A magországokban – elsősorban Németországban – bevezetett, illetve tervezett kormányzati, vállalati reformok (a munkanélküli-juttatások megkurtítása, a munkába állás ösztönzése, rugalmasabb munkaerőpiac, a bérnövekedés visszafogása) a hazai fogyasztás mérséklésén keresztül ugyancsak negatív hatással vannak a növekedés ütemére. A 2005-ben a dollárhoz képest minden bizonnyal tovább erősödő euró hatása kettős lehet. Egyfelől az export visszafogásán keresztül negatívan hathat a növekedésre. Másfelől az erős valuta korlátozza az inflációt s így segíti a kamatcsökkentést, a verseny erőteljesebbé válása pedig gyorsíthatja a reformokat – hosszabb távon tehát javíthatja a növekedési kilátásokat. Ugyancsak az unió nemzetközi versenyképességét erősítheti a 2004-es bővítés. Az integráció térbeli kiterjesztésének hatására nő a belső kereslet, az olcsóbb költségű országok miatt itt tarthatók a beruházások, technológiák, sőt pótlólagos tőke vonzható Ázsiából, az Egyesült Államokból. Ez mind a régi, mind az új tagországok esetében növekedéstámogató tényező.

A világgazdaság növekedésének egyik jelentős kockázata az olajárak alakulása, amelynek szintje 2004-ben kb. 30 százalékkal emelkedett. Feltételezéseink szerint 2005-ben a keresleti oldalt egyfelől továbbra is a magas, a korábbiaknál talán kissé szerényebb, de növekvő ütemű igények és az új nagy energiafogyasztók (Kína, India) irányába folytatódó átrendeződés fogják jellemezni. Másfelől a világgazdasági output további átstrukturálódása a kevésbé energiaigényes szolgáltatások, IT-termékek felé, illetve a növekedés várható lassulása csökkentőleg hat az energiahordozók, ezen belül az olaj keresletére. A kettő eredőjeként összességében az energiahordozók iránti kereslet – várakozásaink szerint – továbbra is növekszik, de a 2000-es évek elején tapasztalt ütemnél kissé lassabban. A kínálati oldalon meghatározó a beruházások, a termelés alakulása. A kitermelés 40 százalékát adó, a készletek háromnegyedét birtokló szervezet, az OPEC-en belüli ellentétek (Szaúd-Arábia hajlandó túl magas árak esetén a kitermelés fokozására, Venezuela, Nigéria nem) egyelőre azt valószínűsítik, hogy rövid távon a kínálat nem nő számottevően. Irakban reményt ad a befektetésekre, az olajszektor fejlesztésére a választások viszonylag békés lezajlása, a konszolidált működés lehetősége. A politika, a terrorista fenyegetés, a zavargások azonban kockázati tényezőként továbbra is fennmaradnak. A keresleti/kínálati viszonyokon kívül befolyásolja az energiaárakat a dollár árfolyama. Miután 2005-ben az amerikai valuta további gyengülésére számítunk, így ez az olajárak alakulására kedvező hatással lesz. Összességében arra számítunk, hogy *az olajárak – éven belüli ingadozás mellett – nagyjából a tavalyi magas szinten stabilizálódnak*, így további inflációs nyomást nem jelentenek.

A forint euróárfolyama az év eleji erősödés után gyengül, de átlagos értéke így is alacsonyabb lesz a tavalyinál. Importunk árszínvonala tehát mindkét relációban kedvezően alakul – annál is inkább, mert az iparcikkeknek enyhe deflációra lehet számítani –, ami együttesen moderálja energiaszámlánkat és erősíti a hazai termelőkkel folytatott versenyt.

Az Európai Uniótól ebben az évben – szerződés szerint – nagyobb támogatást kapunk, a nettó támogatás 489 millió eurót tesz ki, szemben a tavalyi 270 millióval. Gyakorlatilag azonban ennél kisebb növekményre számítunk.

Feltételezések a gazdaságpolitikára

2005-ben a gazdaságpolitikában nincs szükség megszorító jellegű kiigazításokra, mint az előző évben, de az európai monetáris unióhoz való csatlakozás követelménye nem tesz lehetővé nagyobb fellazulást. Különös tekintettel arra is, hogy a 2004 májusában bemutatott konvergenciaprogram már az első évben teljesítetlenül maradt. A kívülről diktált követelményekkel szemben ugyanakkor a választások előtti évben a kormány ismét hajlamos lehet a költségvetési és jövedelmi szigor oldására.

A külgazdasági és belpolitikai érdekek közt feszülő ellentétet a költségvetési politika többféle módon kísérli meg feloldani. Egyfelől még papíron sem vállalja, hogy 2005-ben kiigazítja a konvergencia-programbeli csúszást. Az elfogadott költségvetési törvényben 4,7 százalékos GDP-arányos államháztartási hiány szerepel – szemben az eredeti programbeli 4,1 százalékkal. Másfelől a kormány az infrastrukturális fejlesztések nagyobb részét költségvetésen kívüli finanszírozási konstrukciókkal próbálja megoldani, amivel – átmenetileg – tehermentesíteni lehet az államháztartást, rövid távon pedig még bevételek is remélhetők tőlük.

A fiskális politika újdonsága, hogy 100 milliárd forintos rendkívüli tartalékot építettek be a költségvetésbe, amihez az első hónapok kedvezőtlen adatai alapján a pénzügyminiszter újabb zárolásokra tett javaslatot. Láthatóan a pénzügyi kormányzat a fiskális politika hitelességének visszaszerzésére törekszik, ami a kitűzött deficitcél tartására irányul. Valószínűsíthető azonban, hogy a hiány az erőfeszítések ellenére is el fogja érni a GDP öt százalékát, részben mert a bevételek túltervezettek – realizálásukat rontja a vártnál kisebb reálnövekedés és alacsonyabb infláció is –, részben mert a kiadások egy része alátervezettnek tűnik (társadalombiztosítás).

A mérséklődő államháztartási deficit ellenére a *költségvetési politika összességében nem lesz keresletszűkítő*, olyan mértékben semmiképp sem, mint 2004-ben. Tekintettel a költségvetésen kívüli kvázi fiskális tételekre és arra, hogy a tervezett hiánycsökkentés zömét a pénzügyi kormányzat a kamategyenleg javulásától várja – az elsődleges egyenlegben ugyanis papíron is csak igen kismértékű javulást irányoztak elő –, legjobb esetben a költségvetési politika semleges hatású lesz a növekedés szempontjából.

A *monetáris politika lazítását*, a kamatszint csökkentését elősegíti az infláció év eleji gyors hülése, ami a tavalyi adórendszerbeli változások áremelő hatásának kieséséből és az erős importverseny árkövetkezményeiből adódik. Noha az MNB explicite nem követ árfolyamcél, az árfolyam alakulását nem hagyhatja figyelmen kívül, ezért a mérséklődő infláció ellenére is kénytelen folytatni az óvatos kamatmérséklő politikát, várakozásunk szerint év közben mintegy 2,5 százalékpontos kamatcsökkentésre van esély anélkül, hogy a forint iránti bizalom megrendülne.

A *jövedelempolitikában egyértelműen kirajzolódnak a fellazítás elemei*. A 2004. májusban Brüsszelnek benyújtott konvergenciaprogram a reálkeresetek tekintetében csak 1-1,5 százalékos emelkedést engedett volna meg 2005-re. Ám nyár végén a kabinet úgy ítélte meg, hogy 2005-ben véget lehet vetni a szigorú jövedelempolitikának – és ennek jegyében 2-4 százalékos reálkereset-emelkedést irányzott elő a költségvetési előterjesztésben. Ennek megfelelően módosította – más előirányzatokkal egyetemben – decemberben az euróövezethez való csatlakozás pályáján a 2005-ös bérnövekedés adatait is. Eszerint 2005-ben a kormány 6,4 százalékos bruttó és 8,4 százalékos nettó átlag-

bér-emelkedést tervezett, ami a programbeli 4,5 százalékos fogyasztóiár-emelkedéssel deflálva 3,7 százalékos reálkereset-emelkedést jelentett. Ez durván éppen a háromszorosa az eredeti programban szereplőnek, miközben a GDP növekedése és a nemzetgazdasági termelékenység csak fél százalékponttal javult a decemberi korrekció szerint.

A szeptembertől december elejéig tartó bértárgyalásokon is meglehetősen engedékenynek bizonyult a kabinet. Az Országos Érdekegyeztető Tanácsban először 4,5 százalékos bruttó béremelési ajánlással állt elő és azzal, hogy a minimálbér is 4,5 százalékkal emelkedhet 2005-ben, azaz 53 000 forintról 55 400 forintra. A munkaadók ezzel a javaslattal teljes mértékben egyetértettek, a munkavállalók azonban nem. A szakszervezetek legalább 4-4,5 százalékos reálkereset-emelkedést akartak elérni, ami 7 százalékos feletti bruttó béremelést jelentett volna, de ennél nagyobb mértékben kívánták emelni a minimálbért, mondván a felzárkózás folyamatában a minimálbéreknél gyorsabban kell behozni a lemaradást, és a legkisebb bérnek el kell érnie a létminimumot, amit 63 000 forintban állapítottak meg. A kabinet az egyéb, béren kívüli kedvezmények növelése mellett el tudta érni, hogy a december elején létrejött megállapodásban 2005-re 6 százalékos béremelési ajánlat szerepeljen, és 57 ezer forintos minimálbér, amely 2004-hez képest 7,5 százalékos emelést jelentett.

A személyi jövedelemadó-rendszer kétkulcsossá tételével és az adókedvezmények korlátozott megvonásával együtt a nettó bérek dinamikája gyorsabb lesz a bruttó bérekénél, ami kisebb bérfejlesztés mellett is nagyobb keresletnövekedést tesz lehetővé.

Összességében a gazdaságpolitika mindhárom kiemelt területén, a költségvetési, a monetáris és a jövedelempolitikában is a korábbi szigor oldódására számíthatunk, amit a bázishoz képest indokoltnak is tarthatunk, hiszen 2005-ben nincs szükség további pályakorrekcióra. A pálya karbantartása érdekében kell a gazdaságpolitikának ügyelnie arra, hogy ne kerüljön sor ismét nagyobb egyensúlyvesztéssel járó, a jövedelemtermelést meghaladó túlelosztásra.

A 2005. évi növekedési pálya és finanszírozása

2005-ben lassul a konjunktúra, a *GDP 3,5-3,8 százalék körül emelkedik*. Keresleti oldalról *ismét növekszik a fogyasztás súlya*. A háztartások fogyasztását élénkíti az előző évinél lényegesen kedvezőbb alakuló reáljövedelmi pozíció, visszafogja ugyanakkor a romló munkaerő-piaci helyzet. A munkanélküliségi ráta emelkedik, az összes foglalkoztatott száma tovább csökken. Az alkalmazottakon belül az államháztartásból finanszírozottaknál jelentősebb létszámleépítésekre kerül sor, s csak a konjunktúra által erősebben érintett versenyszektorbeli területeken várható némi létszám bővülés. Korlátozza továbbá a fogyasztás jövedelemarányos emelkedését a kedvezőtlenebb feltételűvé vált adósságtörlesztési kötelezettség a lakáshiteleknel. Emellett a háztartások GDP-arányos megtakarításainak enyhe emelkedésére is számíthatunk az elbizonytalanodott jövedelmi és munkapiaci feltételek mellett.

A költségvetési takarékoság a *közösségi fogyasztás* tételeinél is érezheti hatását, amelynek a múlt évihez hasonló, bár annál kisebb csökkenését prognosztizáljuk. A végösszeg fogyasztás dinamikája azonban még így is nagyobb lesz a 2004. évinél.

2005-ben a *beruházások* terén várhatóan a lakásépítések visszaesése lesz a legnagyobb változás, a kínálati piac telítettsége és a finanszírozási feltételek romlása miatt. Az új lakásépítési engedélyek száma 2004 folyamán már csökkent, az új, Fészekrakó program csak igen korlátozott körben teszi lehetővé a lakásépítési kereslet bővülését.

A vállalati befektetések ütemének mérséklődése a bázishatáson túl egyfelől a konjunkturális kilátások javulásának bizonytalanságából, másfelől a hazai kisebb vállalkozói kör fejlesztési forráshiányából következik. Ugyanakkor a 2004. évinél erőteljesebb

működőtőke-beáramlásra számítunk, továbbá arra, hogy az EU fejlesztési forrásait is a tavalyinál nagyobb mértékben tudjuk igénybe venni. Ez utóbbi vélhetően a mezőgazdasági beruházások fellendülését is magával hozza. A bankszektorban megindult fióképítési láz – amely az erősödő bankverseny eredménye – 2005-ben is folytatódik, amihez az ágazat elégséges saját forrással rendelkezik. Nem várunk erősödő lendületet a feldolgozóipari fejlesztéseknél, részint mert az inkább leépülőben, vagy stagnálás körüli állapotban lévő könnyűipari ágazatokban erre nincs mód, részint mert az exportra termelő gépipari húzóágazatokban – úgy tűnik – az eddigi fejlesztések kielégítőnek bizonyultak. Élénkülhetnek viszont a vegyipari és kohászati beruházások. A vállalati beruházások körében fognak megjelenni 2005-ben a korábbi direkt állami finanszírozású út- és egyéb építések, amelyek költségvetésből történő kiszervezése 2005 egyik pénzügyi innovációja.

Az állami és önkormányzati fejlesztések fellendülését prognosztizáljuk – főként az év második felében, ami azonban sok esetben csak a korábban megkezdett, majd leállított beruházások befejezését, felgyorsítását jelenti – amint ez szokott lenni a parlamenti választások előtti időszakban.

A működőtőke-befektetéseket illetően 2005-re várakozásaink óvatosan optimisták, 3,5 milliárd euró befektetést valószínűsítünk. A nyugat-európai cégek költségsökkentési kényszere, a távol-keletiek azon törekvése, hogy az új tagországokon keresztül bejuszanak az EU piacára, és *a működőtőke-áramlások ismételt felfutása növelőleg hathat a magyarországi befektetésekre*, de csak akkor, ha a gazdaság versenyképessége, makro- és mikrogazdasági stabilitása javul, a gazdaságpolitika kiszámíthatóvá, a befektetésösztönzési rendszer pedig egyszerűbbé, áttekinthetővé és a megfelelő területeken valóban ösztönzővé válik.

2005-ben arra számítunk – a már lezárt, illetve megkezdett tárgyalások alapján –, hogy ismét lesz határon túli nagybefektetés. Ennek eredményeként a tőkeexport értéke ismét 1 milliárd euró fölé emelkedhet, várakozásaink szerint 1,2 milliárd eurót tehet ki.

További *javulás várható a gazdaság egyensúlyi mutatóiban*, amennyiben csökken az államháztartás deficitje (s vele párhuzamosan az államadósság rátája is), valamint a folyó fizetési mérleg hiánya a GDP százalékában. Az ország külső finanszírozási szükségletének mérséklődése mellett a hazai tőkeáramlás várható felgyorsulása következtében a nem adósságeneráló tőkebeáramlás a 2004. évinél kisebb mértékben nyújt fedezetet a folyó hiány finanszírozására. Másfelől viszont a vállalkozások nettó hitelkereslet-bővülését a múlt évinél nagyobb arányban finanszírozza a háztartások nettó megtakarítása, s emellett várható az államháztartás nettó finanszírozási igényének szűkülése is. Az államadósság GDP-arányos hiánya csökken, és a nyugdíjreform figyelembevételével is alatta marad a 60 százalékot előíró maastrichti kritériumnak.

Ágazatonként tekintve prognózisunk a következő.

2005 *külkereskedelmi* folyamatainak prognosztizálásakor abból indultunk ki, hogy az uniós, s ezen belül a német export – a 2004. évinél kissé szerényebb mértékben, de – továbbra is dinamikusan bővül. Ez pedig a szoros termelési kapcsolatokon, a leányvállalati beszállításokon keresztül ismét lehetőséget ad a hazai kivitel növelésére. Ugyancsak bővülő felvevőpiac marad a közép- és kelet-európai régió, valamint a Távol-Kelet.

Exportunk esetében ez azt jelenti, hogy a növekedés éves szinten ismét két számjegyre lehet, s tovább folytatódhat a gépipari termékek térnyerése. Importunk dinamikája ugyancsak élénk marad, elsősorban a kivitel magas importtartalma miatt. A beruházások növekedési ütemének visszaesése, az EU-csatlakozás miatti taktikai vásárlások elmaradása és a mérsékelt fogyasztásbővülés hatására ugyanakkor a behozatal növekedési üteme is visszaesik kissé. Várakozásaink szerint fennmarad az export-import olló kivitel javára történt elnyílása, bár a rés szűkül. A 10 százalékos kivitelnövekedés eredményeként exportunk megközelíti a 48,5 milliárd eurót, a 9 százalékos importbővülés hatására

behozatalunk átlépi az 50 milliárdot (52,2 milliárd euró). *A külkereskedelmi mérleg egyenlege* ennek hatására ismét *javul*, a hiány mintegy 130 millió euróval csökken. *A relatív deficit ugyancsak visszaesik, s 7,7 százalékot tehet ki.* A magyar export erőssége a nemzetközi hálózatokba ágyazottság, a legnagyobb multinacionális vállalatok jelenléte, exportorientált termelése, azonnali reakciója a piaci változásokra. Ugyanakkor külkereskedelmünk legnagyobb kockázata is ebből az erős koncentrátságból, a néhány termékre, illetve vállalatra építettségéből származik. Egy-egy nagy cég globális stratégiájának megváltozása, piacának kedvezőtlen alakulása súlyos hatással lehet kivitelünkre, s ezzel az egész magyar gazdaság fejlődésére.

Ebben az évben a belső kereslet kis mértékben növekedhet az ipari termékek iránt, de ez valószínűleg nem egyenlíti ki az export ütemének mérséklődését. Ezért 2005-re *az ipari* növekedés ütemének mérsékelt csökkenését, a 2004. évi 8 százalék feletti értékkel szemben *6 százalék körüli bővülést várunk.* A termelés szerkezetében jelentős elmozdulás nem valószínűsíthető: a húzóerő továbbra is a gépipar (ezen belül a villamos gépek helyett inkább a járműipar), valamint a kisebb súlyú acélipar nagyvállalatainak kivitele lesz. A piac további szűkülésével kell szembenéznie a könnyűipari ágazatok többségének, elsősorban a textil- és cipőiparnak.

Az építőipari növekedés motorja minden bizonnyal az állami megrendelés lesz: a gyorsforgalmi utak továbbépítése és egyes szakaszainak befejezése. Valószínűleg nem maradnak le a helyi önkormányzatok sem. Különösen sok építkezés várható Budapesten. A lakásépítésben a támogatási rendszernek az elmúlt években végrehajtott szigorítása, átstrukturálása részben az előrehozott vásárlások, részben az építkezések átfutási ideje miatt késleltetve, 2005-ben éreztetik majd igazán a hatásukat.

Bár 2004-ben a *szántóföldi* növénytermelés jövedelembiztonsága nőtt, és az időjárás is kedvezően alakult, a likviditási problémák miatt arra lehet számítani, hogy 2005-ben a termelők nem fognak törekedni a magas ráfordítást igénylő hozamok elérésére. A határ kedvező állapota és a talajerő-ellátottság elmúlt két évben bekövetkezett javulása miatt azonban átlagos időjárási körülmények között is, ha nem is kimagasló, de jó termésre lehet számítani. A sertéshizlalás, úgy tűnik, túljutott a ciklus mélypontján, de jelentős fellendülés 2005-ben sem várható a vágóipar gyenge versenyképessége miatt. A baromfitartásban sem várható a 2004. évi termelési szint megőrzése, de a 2004 végi – a szereplői kör részleges átrendeződése mellett – valószínűleg megőrizhető. A tejágazat az engedélyezett termelési kvóta alatti (92-93 százalékos) szinten a jelek szerint konszolidálódott, de a jövedelmezőségi problémák miatt a szereplők között még évekig tartó átrendeződési folyamatra kell számítani. A kertészeti ágazatokban a tovább erősödő áru-előkészítő vállalkozások, a hűtőipari fejlesztések és a TÉSZ-ek szerveződésének hatására a szervezetség és a termelésszakosodás előrehaladása 2005-ben is folytatódni fog. Így élesebben elkülönülnek egymástól azok a termelők, amelyek koordinált rendszerbe kapcsolódnak azoktól, akik a napi piaci lehetőségeket akarják kihasználni. A támogatott ültetvények termőre fordulása miatt a kertészeti ágazatok kínálata nőni fog. Az állattenyésztésben belül a nem jelentős, legeltető állattartás (hízó marha, juh, kecske) növekedése folytatódik 2005-ben is. Az olajosnövény- és a cukorrépa-termelők rákényszerülnek arra, hogy a 2004. évi szint alá szorítsák termelésüket.

A kiskereskedelem dinamikájának mérséklődésére számítunk – tekintettel a viszonylag magas bázisra és arra, hogy bizonyos indukált vásárlások (így elsősorban az építőanyag, a bútortartási berendezések) növekedése lassul, továbbá ezek súlyaránya elég magas a kiskereskedelem egészében, végül pedig a 2004 végén megfigyelt és egyes bizonytalansági tényezők (2005. év eleji magas államháztartási hiány, mezőgazdaság problémái) miatt fennmaradó pszichológiailag determinált óvatosságra a fogyasztásban.

Ez a gépjárművek és az üzemanyagok kiskereskedelme nélkül 4,5 százalékos, azzal együtt 4,4 százalékos várható bővülést jelent.

2005-ben várhatóan tovább mérséklődik a magyar bankszektor dinamikája, bár továbbra is (és még hosszú éveken át) mind a hitelállomány, mind a mérlegfőösszeg bővülése jócskán meghaladja a gazdaság nominális növekedését. A „konvergencia” az Európai Unió jellemző finanszírozási struktúrájához folytatódik: a bankhitelek állománya meghaladja a bruttó hazai termék felét, a banki eszközök GDP-hez viszonyított aránya pedig megközelítheti a 80 százalékot. A banki hitelek növekménye 2005-ben is mintegy fele arányban származik a háztartásoknak nyújtott kölcsönökből, bár azon belül növekvő szerepet kapnak a fogyasztási jellegű hitelek az ingatlanhitelekkel szemben. A nemzetközi összehasonlításban magas jövedelmezőség csökkenésének irányába hat a pénzpiaci kamatok mérséklődő szintje és a gyorsan csökkenő infláció. Valószínűnek látszik, hogy fokozatosan eltűnnek azok a makrogazdasági és piactorzító tényezők, amelyek az elmúlt években kiemelkedő jövedelmezőséget biztosítottak a magyar bankszektorban.

Az ÁPV. Rt. 2005-re szóló terve mintegy 300 milliárdos privatizációs bevétellel számol úgy, hogy év végére mintegy 70 cég maradna a központi vagyongazdálkodó portfóliójában. A bevételi előirányzat néhány nagy tranzakcióval, ingatlanok és kisebb cégek értékesítésével elvileg teljesíthető. A költségvetési átutalás azonban a 2004. évinél kevesebb lesz, ha a holding tartálék alapját a kötelezettségek által indokolt mértékig feltöltik. Nehezebbnek látszik a megcélzott vállalat szám elérése, mert a tapasztalatok szerint a maradék jelleg miatt sokszor a határozott eladási szándékot is nehéz érvényesíteni. Feltehetően a kormányzat deklarálja az intézményes privatizáció lezárását, megpróbálva csekély nyilvános hangsúlyt adni az átfogó értékelésnek. Az állami kézben tartott vagy ott rekedt vagyon kezelésére pedig fennmarad egy kisebb létszámú vagyongazdálkodó szervezet a pénzügyi vagy a gazdasági tárcához rendelve.

A liberalizált piacok közül új szereplők belépése a telefonszolgáltatásokba a legvalószínűbb, bár a harmadikgenerációs mobilkommunikációs technológia kiépítésére, a négy frekvenciablokkra kiírt tenderen végül a piac három jelenlegi szereplőjén kívül újabb szolgáltató nem nyert. A vezetékes telefonpiacon a szolgáltatóváltás várható nagyságát a közeljövőben szakértők 20-30 százalékra becsülik.

Az energetikában elindulhat a versenyt jobban ösztönző, új liberalizált piaci modell előkészítése, de rövid távon csak a jelenlegi szabályozás korrekciója várható. Ennek része lehet a gáziparban a közüzem intézményes elsőbbségének felszámolása, a villamosenergia-iparban az egységes átviteli-rendszerirányító szervezet (TSO) létrehozása, az erőművi tartalékkapacitások piacra lépésének elősegítése, az adminisztratív akadályok mérséklése, az aukciók kiszámíthatóbbá tétele, továbbá az importkínálatot növelő, határkeresztező kapacitások bővítésének ösztönzése a hálózati átviteli tarifáknak az eszközök átértékelésén alapuló emelésével.

Olaj és gazdaság

Megjegyzések az orosz gazdasági fejlődés néhány vitatott kérdéséhez

KÖVES ANDRÁS

*A cikk ahhoz a nemzetközi vitához kapcsolódik, amely újabban az oroszországi gazdaságfejlesztés stratégiájáról folyik. A vita egyrészt azokról a veszélyekről szól, amelyeket a természeti erőforrásokra (a gyakorlatban az olajra és a gázra) alapozott mai fejlődés magában hordoz, másrészt arról, hogy miképpen lehetne áttérni egy más típusú fejlődési útra, amely a nem erőforrás-igényes korszerű feldolgozóipari és szolgáltató ágazatok dinamizmusára támaszkodna. Az olajra és gázra orientált fejlődés gyakorta úgy jelenik meg ezekben a disputákban, mint amely az elsődleges okozója az elmaradt vagy ki nem elégitő modernizálásnak, a többi ágazat kedvezőtlen helyzetének. A szerző más összefüggést hangsúlyoz elsősorban. A nyersanyagtermelő szektor mai prioritása az orosz gazdaság fejlődési gondjait kétségtelenül súlyosbítja, a korszerűsítés és felzárkózás társadalmilag ésszerű alternatíváinak a megtalálását nehezíti. A gazdaság eredendő nehézségei azonban nem a természeti erőforrásokon alapuló ágazatok elsődlegességéből fakadnak, hanem kronológiailag és logikailag éppen fordított a helyzet. Azok a politikai, gazdasági és társadalmi feltételek, amelyek megakadályozták és máig is gátolják a hatékony, nemzetközileg versenyképes feldolgozóipar és szolgáltatások dinamikus növekedését, hozták létre és tartják fenn a gazdaságfejlesztés olajra és gázra alapozott struktúráját.**

Az 1998. évi pénzügyi válságot követő gyors növekedés közepette Oroszországban és másutt is élénk vita indult meg az orosz gazdaságfejlesztés stratégiájáról. A disputa egyrészt azokról a veszélyekről szól, amelyeket a természeti erőforrásokra (a gyakorlatban az olajra és a gázra) alapozott mai fejlődés magában hordoz, másrészt arról, hogy miképpen lehetne áttérni egy más típusú fejlődési útra, amely a nem erőforrás-igényes korszerű feldolgozóipari és szolgáltató ágazatok dinamizmusára támaszkodna. Az ellentétes vélemények egyebek között abból is következnek, ki hogyan értelmezi az orosz állam (pontosabban az elnök) és az olajipari magáncégek (az „oligarchák”) hosszabb ideje tartó konfliktusát, amelyből 2005. év eleji állás szerint Vlagyimir Putyin került ki győztesen.

A vitában az olajra és a gázra orientált oroszországi fejlődés gyakorta úgy jelenik meg, mint amely az elsődleges okozója az elmaradt vagy ki nem elégitő modernizálásnak, a többi ágazat kedvezőtlen helyzetének. Az itt következő elemzésből azonban különösen élesen kiviláglik egy másik összefüggés: az *eredendő és legfontosabb ok*, amely a főként energiahordozók uralta struktúra kialakulását és máig tartó fennmaradását, sőt újabb megerősödését is magyarázza, az a feldolgozóipar, illetve általában a nem nyersanyagot termelő ágazatok versenyképtelensége, elmaradottsága, gyenge hatékonysága.

* A tanulmány megírásához a legtöbb segítséget Szamuely Lászlótól kaptam, aki a készülő szöveghez számos megjegyzést és továbbgondolkozásra készítő javaslatot tett. Köszönet illeti Lányi Kamillát a tanulmány korábbi, angol nyelven a Kopint–Datorg „Discussion Papers” sorozatában megjelent változatához tett értékes észrevételeiért. A megmaradt hibákért és hiányosságokért egyedül a szerzőt terheli a felelősség. Rózsás Erikának a szerkesztésben nyújtott szíves segítségéért mondok köszönetet.

Köves András, az MTA doktora, a KOPINT-DATORG Rt. tudományos tanácsadója.

A világtól való háromnegyed évszázados elzárttság és elzárkózás következtében azok az ágazatok (a feldolgozóiparnak a hadiiparhoz nem kötődő része, a mezőgazdaság, a szolgáltatások), amelyeknek versenyképtelensége ma az orosz gazdaság rákfenéje, a rendszerváltáskor is gyengék és elmaradottak voltak. Az elmúlt 15 évben pedig Oroszország súlyos és elhúzódó gazdasági visszaesésen ment át, tartós destabilizáció jellemezte. Az ország integrálódása a világ gazdaságba máig is jóval bizonytalanabb, mint az EU-hoz már csatlakozott vagy a közeljövőben feltehetően csatlakozó rendszerváltó országoké. Ezért sem kerülhetett sor olyan jelentős progresszív strukturális változásokra a termelésben és a külkereskedelemben, mint amelyek Kelet-Közép-Európában lezajlottak. Ellenkezőleg: az eddigi strukturális változások részben visszafelé mutatnak.

A nyersanyag-dominancia tehát a problémáknak nem (elsősorban) oka, hanem maga is okozat. Nem maga a *baj*, hanem bajok következménye és persze további nehézségek forrása. Ezért a fejlesztési forrásoknak a nyersanyag-szektorból más területekre történő átcsoportosítása, illetve a struktúraváltás állami eszközökkel való elősegítése (amit Oroszországban és külföldön nagy egyöntetűséggel szorgalmaznak) szükséges, ám korántsem elégséges feltétele az átfogó modernizálásnak.

A szükséges struktúraváltást a szakirodalom olykor „diverzifikálás” címszó alatt tárgyalja (UN ECE, 2005, 9. o.). Oroszországban valóban sok mindent diverzifikálni kell (mindenekelőtt az exportot, a beruházásokat, a fejlesztési forrásokhoz való hozzájutási lehetőségeket). A fogalomhasználat azonban elfedi az alapvető különbséget Oroszország és ama fejlődő (OPEC-) országok között, ahol az olaj vagy valamely más nyersanyag kiaknázásával éppen hogy elkezdődött az iparosítás, s az induláskor jellemzően egyoldalú iparszerkezetet kell a fejlődés során kiszélesíteni, sokoldalúvá tenni. Az oroszországi iparfejlődés hosszú múltra tekint vissza. Az ipari struktúraváltás ebben az országban nem – vagy legalábbis nem csak – azt jelenti, hogy az olaj- és gázipar *után* a semmiből kell létrehozni új feldolgozóipart. Ez az „*új gazdaság*” (az infokommunikációs ágazatok) létrehozása és megerősítése mellett magában foglalja a meglévő, részben jobb időkben is látott feldolgozóipar átalakítását, korszerűsítését és versenyképessé tételét is (beleértve a versenyképessé nem tehető részeinek megszüntetését).

Az államilag vezérelt ipari szerkezetátalakításnak egyik fő hasznélvezője éppen a szovjet időkben prioritást élvezett hadiipar lehet. Évtizedes romlás és szétesés után Oroszországban a politika napirendjére került a hadsereg modernizálása. A célok ugyan nem elsősorban gazdaságiak, de a modernizálás fontos melléktermékeként megnőhet a hadiipar gazdasági szerepe. A hadiipar már ma is azon kevés ágazat közé tartozik, amely – ha csak korlátozott mértékben is – hozzá tudna járulni az ország exportbevételeinek magas szinten tartásához akkor, ha az olaj és a gáz kiviteléből származó bevételek bármely okból csökkennének.

A modernizálódó Oroszországban a természeti erőforrásokra alapozott és az azokra nem támaszkodó ágazatoknak és szektoroknak egymással párhuzamosan kell fejlődniük – eközben a dinamikus növekvő szektorok és ágazatok körének lehetőség szerint bővülnie kell. A belátható jövőben az export nyilvánvalóan az olajon és a gázon (és bizonyos fémeken), valamint hadiipari termékeken fog alapulni. Az igazi kihívás az orosz gazdaság számára azonban az, hogy széles sávban – az élelmiszerektől és textiliáktól az információs technológiáig – növelje azoknak a korszerű (termelési és fogyasztási célú) termékeknek és szolgáltatásoknak a kibocsátását, amelyek mind a belső, mind a nemzetközi piacokon versenyképesek a külföldiekkel. A majdani siker vagy kudarc ez utóbbi tekintetben jelezheti reálisan, mennyire mélyek és progresszívek az orosz gazdaságban végbemenő, illetve tervezett változások – mégpedig függetlenül attól, hogy e változásoknak van-e köztük az olaj- és a gázipar és/vagy a hadiipar növekedéséhez, vagy sincs.

Összeomlás után gyors növekedés – akadályokkal

Putyin elnök 2003-ban a bruttó nemzeti termék (a GDP) tíz év alatti megduplázását nyilvánította az oroszországi gazdaságfejlődés elsődleges céljának, majd az eredetileg 2012-re kitűzött ambiciózus cél teljesítésének határidejét 2010-re hozták előre. A határ-időt akkor lehetne betartani, ha az évtized hátralévő éveiben a gazdaság évente átlagosan több mint 9 százalékos ütemben nőne. Az 1998. évi válságot követő dinamikus növekedés, illetve a kemény, erőszakos és a legutóbbi időkig népszerű politikai vezetés azt sugallhatta, hogy az elnöki terv nincs nagyon távol a lehetőségek birodalmától. Az orosz gazdaságpolitikusok és elemzők (közéjük érte a kormányzati gazdaságpolitikusokat is) azonban kezdetől fogva nem bíztak a gazdaság tartós szárnyalásában.

A fejlemények a kétkedőket látszanak igazolni. A beruházásszűke, valamint az olaj- és gáztermelés gyors növekedésével párhuzamosan jelentkező infrastrukturális és intézményi zavarok és hiányok okozhatták, hogy a gazdasági növekedés a vártnál előbb, már 2004 második felében a lassulás jeleit mutatta, jóllehet az év egészében a GDP még mindig nemzetközileg tekintélyes ütemben, 7,1 százalékkal bővült (*Goszkomsztat*, 2005). Ettől függetlenül is az elnöki terv bírálói szerint Oroszországnak számtalan fontosabb dolga van, mint a növekedés gyorsítását hajszolni.¹

A szkepszis nem csupán az elmúlt évszázad *Sztálin*, *Hruscsov* és *Gorbacsov* nevéhez fűződő és megghiúsult „utolérési és túlszárnyalási”, avagy „gyorsítási” kísérletei még élő emlékezetének tudható be. A posztszovjet Oroszország gazdasági fejlődésének felülről és kívülről jött nagyszabású tervezése („large-scale engineering”) a kilencvenes években megbukott, nem állta ki a politikai és gazdasági realitások próbáját: a kitervelt „nagy ugrás” a szocializmusból a kapitalizmusba csupán elmélyítette a káoszt és a hanyatlást. Az 1991–1998 közötti fejlemények Oroszországot nemcsak nemzetközileg diszkreditálták, hanem a becsapott és teljes megtakarításaitól több ízben megfosztott lakosság bizalmának elvesztéséhez is vezettek.

Az orosz gazdaság és társadalom mai helyzete számos tekintetben különbözik mind a szovjet időkétől, mind az egy évtizeddel ezelőtől. Az 1998 utáni évek gazdasági teljesítményét nemzetközi elismerés övezi. Nemcsak a termelés és az export nőtt, hanem a fogyasztás is – 2000 óta évi 8 százalék körüli ütemben. A reálbérek 1999–2003 között 82 százalékkal nőttek, s 28 százalékkal meghaladták az 1998. évi pénzügyi válság előtti szintet. 2004-ben további mintegy 10 százalékos növekedés következett be. A közgazdász szakma – és a közvélemény – mégis úgy látja: az orosz gazdaság alulfejlett, kevésbé hatékony és nemzetközi versenyképessége csekély, régi strukturális gyengeségei tartósan bizonyulnak. Ezért a jövőbeli fejlődés is bizonytalan. Ráadásul a 2004. év és az ideai évkezdés fejleményei (a beszláni véres eseményektől a Jukosz-ügyön és a putyini vezetés tekintélyét csorbitó ukrajnai változásokon át az időskorúak természetbeni járandóságainak súlyos értékvesztéssel járó „monetizálásáig”) is fokozták a hitetlenséget.

Az elnök tudatában van a szovjet összeomlás utáni visszaesés máig tartó következményeinek, annak, hogy az ország az 1990-t követő években gazdasági potenciáljának csaknem a felét elvesztette, s az 1998 óta tartó dinamikus növekedés ellenére sem sikerült még „utolérnie 1989-es önmagát”. Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy miért is kell gyorsítani a növekedést, *Putyin* válaszai számos tekintetben emlékeztetnek elődeire. Célja nemzetközileg „vezető pozíciók elérése”. A GDP-t azért akarja 10 év alatt megduplázni, hogy „csökkentsék a szegénységet, javítsák az életszínvonalat és modernizál-

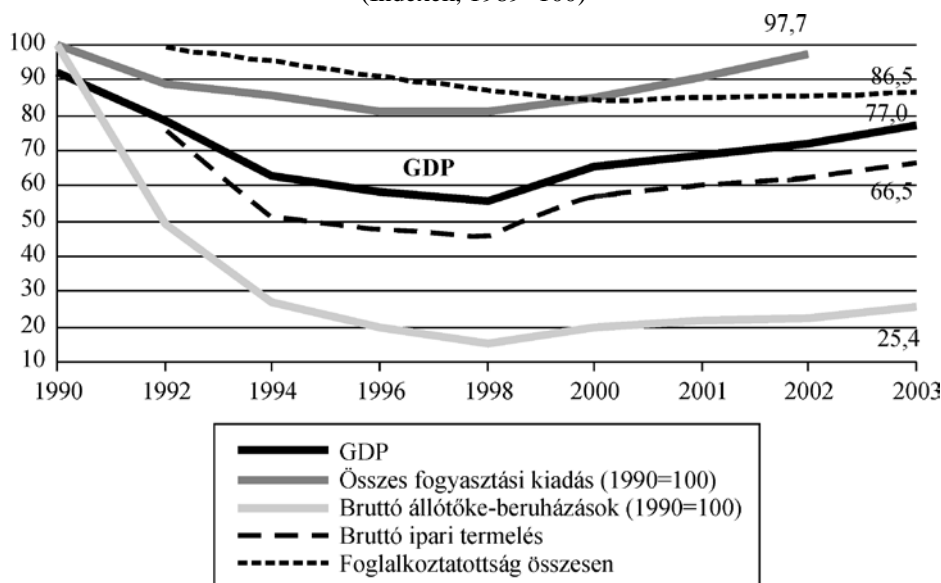
¹ Egy orosz közgazdász az *Izvesztyija* című lapban közölt interjújának szarkasztikus, ám történelmi tapasztalatokat nem nélkülöző megjegyzése szerint: „Ha azonban elrendelik, hogy a gazdaságnak 9,3 százalékkal kell bővülnie, meglesz” (*Korop*, 2004).

ják a hadsereget” (Kiemelés tőlem – K. A.) (Poszlanijje, 2004).² Talán nem véletlen, hogy éppen a beszláni túsdráma után idézte fel az elnök nosztalgikusan a „nagy” és „hatalmas” Szovjetunió emlékképét, az országét, amely „sajnálatos módon életképtelennek bizonyult a gyorsan változó világban” (Obrascenyije, 2004).

Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának (UN ECE, 2004, 190. o.) statisztikai kimutatásai szerint az Orosz Föderáció GDP-je 2003-ban az 1989. évi szint 77 százalékát tette ki, épp csak elmaradt az 1980-as szint (78,1 százalék) mögött. Az 1989–2003 közötti időszakban az orosz gazdaság növekedési teljesítménye valamivel jobb volt a FÁK-országok átlagánál (69,5 százalék), az utóbbiak közül figyelemre méltó mértékben felülmúlta Ukrajnáét (51,9 százalék), de súlyosan elmaradt Kelet-Közép-Európától, amelynek öt országában (Lengyelországban, Csehországban, Szlovákiában, Magyarországon és Szlovéniában) a GDP 2003-ban már átlagosan 22 százalékkal meghaladta az 1989. éviét. Oroszország gyengébben teljesített, mint Délkelet-Európa (az 1989-es szint 86,6 százalékaival), a Baltikum (88,6 százalékkal) és a természeti erőforrásokban gazdag közép-ázsiai FÁK-országok (94,7 százalékkal). A fejlettségi szint problémája természetesen jóval súlyosabb, mint ahogy az 1989-cel való összehasonlításból kitetszik: a szovjet gazdasági potenciál 1989-ben is szerény volt, legalábbis egy globális ambíciókat tápláló nagyhatalom számára. (Lásd az 1. ábrát!)

1. ábra

A posztszovjet Oroszország néhány makrogazdasági mutatója, 1989–2003
(Indexek, 1989=100)

Forrás: UN ECE [2004], Kopint-Datorg [2004].

² Hozzá kell tennünk, hogy *Putyin* elnök hivatkozott 2004-es elnöki üzenetének tematikája, az, ahogy az elnök az ország gazdasági és szociális szükségleteiről szólt, közel áll a nemzetközileg divatoshoz. Központi témái: a lakás, az egészségügy, az oktatás, a költségvetési reform és az adózás (az egykulcsos személyi jövedelemadó Oroszországban előbb vezették be, mint az éltanulóként emlegetett Szlovákiában, avagy Romániában), a szállítási infrastruktúra (ez utóbbi az Oroszország esetében nagy súllyal szereplő olaj- és gázvezetékeket is magában foglalja), valamint a védelem. Emellett *Putyin* felfogásában a növekedés gyorsulását dezinflációnak, a rubel teljes konvertibilitása megteremtésének kellene kísérnie.

E sorok írásakor 2004-re vonatkozóan csak részleges és előzetes adatok állnak rendelkezésre. Ezek szerint az orosz GDP tavaly már elérte az 1989-es szint 82 százalékát, míg az ipari termelés 6,1 százalékos növekedés után mintegy 70 százalékát tette ki a rendszerváltás előttinek, a beruházások csaknem 11 százalékkal bővültek, de így is csupán az 1989. évi 29 százalékára rúgtak. Oroszország növekedése a távol-külföldhöz (köztük az egykori KGST-országokhoz) képest dinamikus maradt, a többi FÁK-országhoz viszonyítva azonban lelassult. A GDP FÁK-beli átlagos növekedése 8 százalékra rúgott, azon belül Ukrajnánál 12 százalékos volt, Fehéroroszországnál 11 százalékos. Az ipari termelés a Független Államok Közösségében átlagosan 7 százalék körüli ütemben nőtt a FÁK statisztikai hivatala szerint (CISSTAT, 2005).

Közeledve az eddigi legmagasabb, 1989. évi szinthez, mind nehezebb a gyors növekedést fenntartani. Az ipari termelékenység 1999 óta tartó dinamikus javulását egyre kevésbé segíti elő a korábban használatból kivont elavult termelési kapacitások újraindítása.³ Az olajra alapozott növekedés – mint látni fogjuk – külső és belső okokból is ingatagnak bizonyulhat. Az elmúlt néhány év prudens fiskális és monetáris politikája veszélybe kerülhet, ha akár a külső, akár a belső környezet megváltozik. A pénzügyi rendszer továbbra is instabil, amint azt a múlt év nyarán kitört banki „miniválság” is mutatta. A VCIOM közvélemény-kutató intézet tavalyi felmérése szerint az orosz lakosság 47 százaléka úgy véli: az 1998. augusztusi összeomláshoz hasonló pénzügyi válság bármikor ismét bekövetkezhet (*Izvesztija*, 2004. augusztus 17.). A súlyos nehézségekre utal, hogy az 1999–2002 közötti négy év dinamikus növekedése ellenére a legfontosabb demográfiai mutatók tovább romlottak.⁴

A belföldi fegyveres konfliktusok (Csecsenföld), valamint a „közel-külföldi” katonai és politikai összecsapások súlyosak és nehezen megoldhatók. A grúzai és az ukrajnai változások mutatják, hogy a putyini Oroszország FÁK-on belüli pozíciói gyengülnek. A politikai és üzleti klíma 2004 folyamán romlott. Az amúgy is bátortalan (avagy szándékosan elbátortalanított) külföldi tőke a Jukosz-ügy nyomán még óvatosabbá válhat, a tőkemenekítés újfent fokozódhat. A külföldi kritikát és aggályokat jól tükrözi az ugyancsak diplomatikusan fogalmazó OECD-nek már 2004 derekán nyilvánosságra hozott álláspontja: „Az államhatalom önkényes gyakorlása marad az egyik legfőbb fenyegetés a tulajdonjogokra nézve..., (ez) egyben súlyos akadálya sok vállalkozás, különösen kis és közepes cég fejlődésének” (OECD 2004, p. 12). Valóban: az állami önkény a gazdaság belföldi szereplőit jobban riasztja és sújtja, mint a náluk sokkal erősebb külföldieket.

³ Az ipari berendezések átlagéletkora ma magasabb, mint bármikor az elmúlt 30 évben: az 1970. évi 8,42 évről 2001-re folyamatosan 19,4-re emelkedett (*Goszkomsztat*, 2002, 356. o.). Egy friss felmérés szerint az orosz gazdaság alacsony versenyképességének a legfőbb oka a berendezések elavultsága (*Golovacsev*, 2004).

⁴ Az OECD-nek az orosz gazdaság helyzetét elemző tanulmánya (OECD, 2004, 45. o.) megállapítja: „az állami egészségügyi kiadások a GDP 4 százaléka alatt vannak a válság utáni években, alacsonyak az OECD átlagához képest...” A férfiak születéskor várható élettartama – az egyik legfontosabb demográfiai mutató – az 1997. évi 60,8 évről 2002-re 58,5-re csökkent. Összehasonlításképpen: ez a mutató ugyancsak a Goszkomsztat [2002, 637. o.] szerint 1999-ben *Indiában* 62,4 év volt. „...A növekedés önmagában nem lesz elegendő ahhoz, hogy az egészségügyi és más szociális mutatók jelentős mértékben javuljanak. Sürgős szükség van az egészségügyi kiadások növelésére és az egészségügy reformjára, hogy meglegyenek a források a kevésbé jómódúak megfelelő kezelésének biztosítására.”

Kérdés azonban, hogy e nemes célok miként egyeztethetők össze a nemzetközi szervezetek ama követelésével, hogy csökkenteni kell az állami szerepvállalást a humánszféra fejlesztésében, az egészségügyet is beleértve. A természetbeni járandóságok közelmúltbeli – tömeges tiltakozásokat kiváltó és ezért részben visszavont – monetizálása nem utal arra, hogy az orosz vezetés különösebb érzékenységgel kezelné a szociális problémákat.

Az orosz gazdaság fejlődési kilátásait az OECD 2004 közepén óvatos derűlátással ecsetelte: „Megmaradnak az aggályok, vajon képes-e Oroszország hosszabb távon fenntartani a gyors növekedést, különösen mivel erősen függ az exportra orientált, természeti erőforrások (elsősorban az olaj) kitermelésén alapuló ágazatoktól. Az ilyen erőforrás-orientált fejlődésben veszélyek rejlenek, így a külső sokkoktól való sebezhetőség, a ‚holland kór’, valamint azok az intézményi patológiák, amelyek a természeti erőforrásokra való nagyfokú ráutaltságból fakadnak” (OECD, 2004).

A veszélyek valóságosak: e tekintetben az elemzők és politikusok körében nagyfokú az egyetértés. Abban is, hogy az orosz gazdaság kialakult struktúráján változtatni kell: *hosszú távon* az orosz gazdaság növekedését a nem a természeti erőforrásokra alapozott, különösen a legkorszerűbb technikát és technológiát képviselő feldolgozó-ipari és szolgáltató ágazatok elsődleges fejlesztésére kell alapozni. A gazdaságpolitikának meg kell teremtenie költségvetési eszközökkel is a megfelelő feltételeket ahhoz, hogy a nyersanyagtermelő ágazatokból forrásokat lehessen reallokálni a fenti célokra.

Rövid és középtávon azonban az oroszországi növekedés főként a nyersanyag-termelő ágazatok teljesítményétől függ. Az OECD (2004, 112–113. o.) megállapítása szerint az utóbbi években Oroszország feltárt komparatív előnyei (Revealed Comparative Advantages, RCA) a természeti erőforrások, különösen a szénhidrogének kereskedelmében mutathatók ki. Az orosz export több mint 50 százalékát az olaj (nyersolaj és olajtermék) és a földgáz teszi ki – fekete fémekkel, acéllal, acéltermékekkel és arannyal együtt ez a részarány 75 százalékra emelkedik. Ha sikerülne is gyors ütemben növelni a magas technológiai szintet képviselő feldolgozó-ipari termékek exportját, azok mai részaránya az exportban olyan alacsony, hogy hozzájárulásuk a teljes exporthoz még jó néhány évig szerény mértékű maradna.

Az EGB számításai szerint (UN ECE, 2004, 112–113. o.) 1996 és 2002 között a teljes orosz exportban a gépek és szállító eszközök aránya 9-10 százalék körül volt, s az export mintegy 80 százalékát a FÁK-on kívülre szállították. A fejlett technológiát megtestesítő („high-tech”) javak az összes exportból 2-3 százalékot tesznek ki. Ez tükrözi azt, hogy „Oroszország nagyjából ugyanazokat a termékeket szállítja külföldre ma is, amelyeket a szovjet érában exportált. Azok a változások, amelyek az orosz export struktúrájában 1990 óta végbementek, megerősítették az ország nyersanyag-termelői státuszát”.

Az elavult exportstruktúra fennmaradása nemcsak gazdasági folyamatok következménye, hanem (ellentétes irányú folyamatok híján) a nemzetközi politikai térkép megváltozásából is adódik. 1989-et követően Oroszország főként azért veszített a szovjet időkben is felettébb szerény gépexportóri súlyából, mert a többi rendszerváltó ország (amely korábban a szovjet gépek legfőbb vásárlója volt) ma máshonnan importálja azoknak a beruházási javaknak jelentős részét is, amelyeket annak idején a Szovjetunióból szerzett be. Vonatkozik ez a hadiipari szállításokra is.

Míg a globális politikai átrendeződés következtében gépexportóri súlyából Oroszország veszített, ugyanezen okból nyersanyag-exportóri, kiváltképpen olajexportóri súlya megnőtt. Egészen 2000-ig az exportált olaj *mennyisége* ugyan nem haladta meg a Szovjetunió nyolcvanas évekbeli olajkivitelét, de *struktúrája* gyökeresen átalakult. Az 1980-as években a szovjet olajexport zöme a KGST-országokba irányult, és ellenértékét a Szovjetunió a KGST-beli elszámolási és fizetési rend szerint kapta meg. A feltételek (a *terms of trade*) a saját szövetségi rendszerén belül folyó kereskedelemben szovjet szempontból kedvezőtlenebbek voltak, mint a „világpiacon”, ahol nem transzferábilis rubelért, hanem konvertibilis valutáért tudta az olajat értékesíteni. Az 1989-ben 127 millió tonnára rúgó teljes szovjet exportból mindössze 27,2 milliót adtak el nyugati relációban.

Ezzel szemben a mai orosz nyersolaj-export túlnyomó része (2001-ben 162 millió tonnából 138 millió) a FÁK-on kívüli országokba megy a nemzetközi kereskedelemben általánosan elfogadott feltételekkel.

Az EGB szerint 1996–2001 között az orosz export négyötöd része nyersanyag volt, feldolgozott vagy feldolgozatlan formában. A maradék egyötöd részt kitevő, különböző fokban feldolgozott termékek függetlenek voltak a természeti erőforrásoktól való ellátottságtól. Az utóbbiak között az összes export 4-6 százaléka *alacsony* technológiai szintű iparcikk. E cikksorozat rendkívül szerény arányát az magyarázza, hogy Oroszország – más rendszerváltó országoktól eltérően – nem vett részt számottevő mértékben a nemzetközi multinacionális cégekkel való bér munka-, avagy bedolgozási konstrukciókban. Az olyan *közepes* technológiai szintet megtestesítő termékek, mint a gépek, az autók, az ipari felhasználású vegyi cikkek – azaz a hagyományos orosz exportcikkek – az összes export 12-13 százalékára rúgnak.⁵

Vagyis az olaj- és gáztermelés, valamint -export további dinamikus növelése elengedhetetlen feltétele az orosz gazdaság növekedésének, legalábbis abban az időszakban, amíg nem teljesül *Putyin* elnöknek a GDP megkétszerezését célzó terve. Ebből következően a gazdaságpolitikai prioritások változtatása mindenképpen rendkívüli óvatosságot igényel. A már idézett OECD-tanulmány szerint „...a hatóságoknak olyan politikát kell folytatniuk, amely lehetővé teszi eme (ti. a természeti erőforrásoktól függő) szektorok további fejlődését, de egyben enyhíti a nyersanyag-orientált növekedésből következő kockázatokat”.

A változások korlátai

A külső *kereslet* oldaláról, annak adminisztratív szabályozását tekintve is, súlyos korlátai vannak az orosz iparcikkexport bővítésének. Oroszország fő exportpiaca – különösen a keleti bővítést követően – az Európai Unió. Az EU jövőbeli politikája még a számára legfontosabbnak tekintett orosz termék, a *gáz* importját illetően sem kristálytiszta, mivel úgy akar több földgázt behozni Oroszországból, hogy közben elkerülje az orosz importtól való függés fokozódását. Ami viszont az orosz *iparcikkek* importját illeti, az unió protekcionista felfogása egyértelmű. A protekcionizmus motiválja az EU-nak az oroszországi belföldi gázárak emelésére vonatkozó követelését is, hogy ily módon (azaz az ipari termelésben felhasznált gáz szubvencionálását csökkentve) elejét vegyék az orosz iparcikkek gyakorlatilag (az EU-15 régi tagországában) nem létező, vagy (az egykori KGST-országokban) meglehetősen jelentéktelen „tiszteségtelen” versenyének.

Kissé általánosabban megfogalmazva: a külvilág *stratégiailag* érdekelt az orosz olaj- és gáziparban, különösen figyelembe véve a Közel-Kelet tartósan instabil helyzetét,⁶ ám az orosz feldolgozóipar sorsa (annak egyetlen fontos ágazatát – a hadiipart –

⁵ A mai világgazdaságban az egyes országok exportjának és importjának technológiai tartalom szerinti vizsgálata számos jogos ellenvetést vált ki. A magyar exportot illetően korábban magam is érintettem ezt a kérdést (*Köves*, 2003). Az orosz külkereskedelem főbb jellegzetességeit azonban ez a csoportosítás megfelelően tükrözi. A technológiai tartalom és a hozzáadott érték színvonala, szofisztikáltsága ugyanis a multinacionális munkamegosztásban való orosz részvétel sajátosságai (gyengesége) folytán lényegében megegyeznek egymással.

⁶ Ez a körülmény egyáltalán nem tartja vissza a fejlett világot (legfőképpen az USA-t) attól, hogy támogassa az olaj- és gázipar fejlesztését az orosz szénhidrogénnel egyre inkább vetélkedő egykori szovjet köztársaságokban (főként a Kaukázus vidékén és Közép-Ázsiában), mégpedig Oroszországgal szemben nem mindig barátságosan járva el. Súlyt helyeznek például arra, hogy Oroszországot elkerülő exportvezetékek épüljenek. A közép-ázsiai olajhoz és gázhoz való hozzájutás – Oroszország elkerülésével – *ugyancsak* stratégiai érdeke az Egyesült Államoknak és néhány más országnak.

kivéve) globális megközelítésben senkit sem izgat. Ez a körülmény feltehetően még inkább nyomatékositotta a nemzetközi elemzők egyébként korrekt érveit arra vonatkozóan, hogy a jelenlegi – természeti erőforrásokra alapozott – fejlődésből a nem természeti erőforrásokon alapulóra való átmenetnek *óvatosságnak és fokozatosságnak kell lennie*.

Sokkal fontosabbak a struktúraváltás belső akadályai. A fejlesztéspolitikai választás *egyfelől* az olaj és a gáz (valamint néhány energiaigényes fém), *másfelől* minden egyéb között rendkívül bonyolult kérdéseket vet fel. Minek – milyen ágazatoknak, szektoroknak – a javára csökkenne majd az olaj és a gáz súlya a GDP-ben és az ipari termelésben?

Sok közgazdász ezt irreleváns kérdésnek tartja. Az az uralkodó vélekedés, hogy szükségtelen, sőt veszélyes államilag előre meghatározni a gazdasági fejlődés ágazati (szektorális) struktúráját, nincs szükség állami preferenciákat és diszpreferenciákat tartalmazó iparpolitikára. A gazdaság szerkezetét a piacnak, nem pedig a kormánynak kell formálnia. A kormány egyetlen feladata, hogy megfelelő intézményeket hozzon létre, és tegye lehetővé azok korrekt működését. A kormány ne manipulálja a nemzeti valuta árfolyamát, ne hagyja létrejönni a feketepiacot, kerülje el a magas inflációt és a költségvetési deficit elhatalmasodását, nem utolsósorban „nagyon kívánatos volna, ha a bürokrácia kevésbé volna korrump”. Ezt tanácsolja *Jegor Gajdar* [2004] egykori miniszterelnök, a kilencvenes évek első orosz sokterápiájának a kivitelezője. *Gajdar* óva inti a politikusokat mindenfajta szektorális (ipar-)politikától.

Valóban értelmetlen és kontraproduktív volna valamiféle történelmi precedenseket utánozni, elméleti sémákat követni. Minden országnak a helyzete specifikus, a gazdasági fejlődés nemzetközi környezete pedig (technológiák, termékek, kommunikáció, szervezetek, hálózatok stb.) gyorsan változik. Oroszországban mindez evidencia. A szovjet iparosítás a huszadik század derekán – ágazati prioritásait tekintve – a legfejlettebb országoknak a század elejéről vagy még régebből vett korábbi mintáit követte. Ez *akkor* nagyon megfelelt a legfőbb célnak, a hadiipar kiépítésének. De a szovjet vezetés még akkor is ragaszkodott a füstölgő kéményű (smokestack) iparágak (a nehézipar) elsődleges fejlesztéséhez, valamint a gazdaság *termelő* és *nem termelő* ágazatainak az utóbbiak rovására történő értelmetlen megkülönböztetéséhez, amikor a fejlett országokban már többnyire a szolgáltatások alakították a gazdasági növekedés struktúráját és ütemét. Az így rögzült struktúrára alapuló növekedés torkollott összeomlásba.

Míg a történelemből okulhatunk, „a piac jobban tudja” típusú érvek kevésbé meggyőzőek, s nemcsak ideológiai elfogultságuk okán. A való életben az állami (strukturális és egyéb) preferenciák és diszpreferenciák érvényesülése elkerülhetetlen. Manapság a világban ugyan csaknem általános a szektorális iparpolitikák megbélyegzése, a kormányok mégis szorgalmasan támogatják (mindenféle címen), illetve hanyagolják (negatívan diszkriminálják) a különböző ágazatokat és szektorokat, szubvencionálják azokat a befektetőket, akik bizonyos szektorokba ruháznak be, és megtagadják a támogatást másoktól, akik más szektorok felé orientálódnának. A közeljövő Oroszországa sem lesz kivétel. Nem közömbös azonban, hogy *milyen irányba* fordul az iparpolitika.

Ami az elnöknek és a kormánynak a struktúraváltás iránti elkötelezettségét illeti, a vélemények megoszlanak. Vannak közgazdászok, akik szerint a struktúraváltást szorgalmazó deklarációk ellenére a politikai vezetésnek nagyon is megfelel az olaj és a gáz túlnyomó súlya a gazdaságban – feltéve, hogy rá tudja tenni a kezét a szénhidrogéniparra (ami most éppen sikerülni látszik). Hangsúlyozza ugyan a struktúraváltást, de hatalmi szempontok alapján valójában főként az olaj és a gáz érdekli.

Pekka Sutela [2005] finn közgazdász úgy látja, hogy az orosz vezetés felfogásában a gazdaságnak ma éppen úgy létezik *A* és *B* szektora, ahogy a szovjet időkben hivatalosan is megkülönböztették az ipar preferált *A* szektorát (a termelési eszközök gyártását) a maradékként kezelt *B* szektortól, ahol a fogyasztási cikkeket állították elő. A mai

A szektorba sorolja *Sutela* a szénhidrogéneket, a fémeket, esetleg a fakitermelést, mások a pénzügyi rendszer egyes részeit, a médiát, a hírközlést is oda tartozónak vélik. E szektort a putyini Oroszországban az állam koncentráltan irányítaná, gondoskodna finanszírozásáról, szakember-ellátásáról, illetve a szükséges technológiáról. A maradékot, a *B* szektort nincs miért közvetlen állami irányítás alatt tartani, az valódi versenyszektor lehetne, ha bírná a versenyt, amiről a finn közgazdász a jelenlegi oroszországi helyzetben egyáltalán nincs meggyőződve.

A tényleges (implicit) prioritásokat tekintve e gondolati séma valószínűleg nincs messze a valóságtól. Az erőforrásokat az állam elsősorban a preferált körön belül csoportosítaná át. De az *A* szektor, a preferált ágazatok köre valamivel kiterjedtebb lehet a felsoroltnál. Erről lesz szó a következőkben.

Természeti erőforrások versus hadiipar?

Annak idején a Szovjetunióban a gazdaságpolitikai prioritásokkal (nyersanyagok vagy természeti erőforrásoktól nem függő szektorok) kapcsolatban a szembenálló nézetek csaknem egyértelmű jelentést hordoztak. Mit is kell előnyben részesíteni a szűkös fejlesztési források elosztásakor: a nyersanyagokat vagy a fegyverkezést, a kitermelő ágazatokat vagy a hadiipart? Melyek az ezekben az ágazatokban eszközölt beruházások „helyes” arányai? Jóllehet ma az elemzők evidenciaként kezelik, hogy az oroszországi növekedés a természeti erőforrásokon alapszik, valójában a múlt század nagy részében a növekedés a hadiiparra és az azt kiszolgáló ágazatokra koncentrált. A gazdaságfejlesztés és a gazdasági struktúra egésze alárendelődött a katonai erő fokozásának. Az olaj- és a gázipar – s az összes többi nyersanyag-kitermelő ágazat – fejlesztését a gazdasági és katonai fejlődés korlátjának tekintették.⁷

A szovjet összeomlás után az orosz hadiipar elvesztette a globális katonai egyensúly fenntartásában betöltött szerepét. „A hidegháború befejeztével az országnak többé nem volt szüksége ipari termelésre ama legalább 20 százaléka, amelyet addig a katonai-ipari komplexumra fordított” (*Goldman*, 2003–2004, 24. o.). A kilencvenes évek első felében a hadiipar fokozatosan leépült. A kapacitásokat nem csökkentették, hivatalosan egyetlen üzem sem zártak be, éppen csak hagyták, hogy lepusztuljanak vagy – jó esetben – más tevékenységi területet találjanak maguknak. Így került napirendre a *hadiiparon belül* a termelési struktúra átalakítása a civil szektor igényei szerint (ezt nevezték „konverzióknak”). 1999-re a hadiipari komplexum teljes kibocsátásának 45,7 százalékát a polgári termelés tette ki a TS-VPK hírügynökség szerint. Más szemszögből: a hadiipari termelés jelentékeny része (48,2 százaléka, egyebek között a hadiiparban előállított hadfelszerelések kétharmada) exportra került. A hadiipar jórészt állami tulajdonban vészelte át a gazdasági és politikai rendszerváltást. 2000–2003 között (más szektorokkal párhuzamosan) újjáéledt, és 2003-ban a fegyverexport posztsovjett csúcst döntött közel 5,6 milliárd dollár értékkel (*Pyadushkin*, 2004, *Putyin* elnökre hivatkozva).⁸ Oroszország ma az Egyesült Államok után a világ második legnagyobb fegyverzetexportőre (*Chivers*, 2004).

Más szóval, a hadiipar az orosz feldolgozóipari export legfontosabb ágazata. A külföldi fegyvereladások hosszabb távon ígéretesek – hála a makacsul elhúzódó nemzetközi konfliktusoknak, a „terror elleni háborúnak”, a kisebb és nagyobb államok vég nélküli katonai ambícióinak. A hadiipar (részben) pótolhatja a kieső exportbevételeket, ha az

⁷ Lásd erről: *Köves* [1980, 231–237. o].

⁸ Tavaly feltehetően ez a csúcst is megdőlt. Az export 6 milliárd dollár körüli összeget tett ki, a mai rendelkezésre álló 14–15 milliárd dollár a *Kommersant* című lap tudósítása szerint (2005. február 9.) A legfontosabb partnerek: India, Kína, Délkelet-Ázsia és a Közel-Kelet országai. A legfontosabb exportcikk a repülőgép, azt követik a tengerészeti berendezések.

olaj- és gázjövödelmek bármilyen okból (az árak mérséklődése, a termelés visszaesése, kereskedelmi akadályok felbukkanása miatt) csökkennének. Az export eddig is hozzájárult a hadiipar bázisának fenntartásához, amíg hiányoztak a belföldi megrendelések.

A cikk kereteit messze meghaladná azoknak a politikai-katonai megfontolásoknak a vizsgálata, amelyek nyomán (másfelől az utóbbi években tágabb pénzügyi mozgáster adta lehetőségekkel élve) az utóbbi néhány évben napirendre került az orosz hadsereg modernizálása. Tény, hogy a hadiipar így jó eséllyel pályázik arra, hogy hasznot húzzon az államilag menedzselte iparstruktúra-átalakításból. A védelmi kiadások 40 százalékkal bővülnek a tavalyi évhez képest (Oboronnij, 2004). (Ennél sokkal többet, a hadi költségvetés *megettöbbszörözését* szorgalmazzák a múlt évi véres belháború tragédia után azok, akik a terrorista merényletet előszeretettel a „Nyugat” aknamunkájának tulajdonítják.) A hadiipari exportot elősegítheti a fegyverkereskedelem állami monopóliumának tervezett újra-bevezetése. A kül- és belpolitikai héják szerint Oroszországnak van elegendő erőforrása hadiipara fejlesztésére, s az „elvben” a gazdasági fejlődést is szolgálja. Úgy érvelnek, hogy a hadiipari komplexum összekapcsolódik az orosz gazdaságnak a maga nemében egyedülálló innovációs, magas technológiai szintet képviselő szektoraival [„...kívülük semmink sincs.” (Leontyev, 2004)].

A katonai kiadások növelése, amelyet egyáltalán nem gazdasági szempontok vezérelnek, lehet gazdaságilag is racionális vállalkozás, bár vannak létfontosságúbb ügyek is (egészségügy, oktatás, öregkori ellátás), amelyek fejlesztése hosszú távon kétségkívül nagyobb haszonnal járna. A gazdaság (azzal együtt a társadalom életének és gondolkodásának) militarizálása, a külvilággal szembeni ellenséges érzületek felkeltése, az (újra-) elszigetelődés hosszabb távon azonban – miként a szovjet és orosz történelemből ismerjük – éppenséggel a fejlődés súlyos akadálya volna. *Jevgenyij Jaszin* orosz közgazdász a *Nyezaviszimaja Gazeta* című napilapnak adott interjújában hangsúlyozza, hogy „Oroszország már maga mögött hagyta azt az állapotot, amelyben az autoritárius állam módszerei hasznosak lehettek” (Szamedova, 2004).⁹

Az orosz hadiipar sorsát érintő stratégiai döntések a szektorális gazdaságpolitika hasznos vagy ártalmas jellegére vonatkozó általános megfontolásoktól függetlenül születnek meg most vagy a jövőben. E döntések megítélése kívül esik a közgazdasági elemzés körén. Nyilvánvaló azonban, hogy a hadiipar szovjet mintájú dominanciájának és a polgári szektoroktól való elszigeteltségének elkerülése (az országon belül és talán kívül is) a *sine qua non*-ja annak, hogy ez az ágazat Oroszország jövőbeli gazdasági fejlődésében pozitív szerepet játsszék.

⁹ Az interjúban a liberális közgazdász *Jaszin* a hadi költségvetés növeléséről nagyon keményen fogalmaz: „Nem az veszélyes, hogy mennyi pénzt fogunk arra költeni, hanem az, hogy újraélesztjük a ‘védelmi’ tudatot, annak az érzetét, hogy ellenség vesz bennünket körül. Az ilyen helyzet különösen alkalmas a ‘csavarok meghúzására’ és arra, hogy a néptől mindent megkapjunk, amit csak akarunk.” Még veszélyesebb azonban, hogy héják nemcsak Oroszországban akadnak. *Anders Aslund*, az Amerikában működő svéd közgazdász, akinek nézeteiről más vonatkozásban később még lesz szó, egy amerikai konzervatív hetilapban az ukrainai változásokat kommentálva eképpen segít élesztgetni „az ostromlott vár” pszichózisát: „*Putyin* gyengesége tisztán politikai természetű és nemigen hat ki a gazdaságra. De rendszerváltás a gazdasági boom kellős közepén is bekövetkezhet, amint ezt Ukrajna példáján éppen most láthattuk. A rezsím valószínűleg hamarosan véget ér... *Putyin* arra készíti az amerikai politikát, hogy egy teljes kört megtéve visszajusson oda, ahol a kései szovjet periódusban volt. Az Egyesült Államoknak ismét irányítania (manage) kell egy nukleáris fegyverekkel felfegyverzett enyhén autoritárius rendszer hanyatlását. (Kiemelés tőlem – K. A.) Ezt valószínűleg súlyosabb károk nélkül megtehetjük, de ne dédelgessünk olyan vágyálmokat, hogy ez az agyaglábú óriás mellénk áll és velünk együtt harcol a terror elleni háborúban” (Aslund, 2005). A cikk orosz fordításában, amely megjelent a <http://www.inosmi.ru/> internetes honlapon, a kurzívált mondat még provokatívabban hangzik: „...„Соединённым Штатам придётся целенаправленно содействовать разрушению... режима...”, azaz „az Egyesült Államoknak célirányosan hozzá kell járulnia a ... rendszer szétrombolásához”.

Olaj és gazdasági növekedés

Bőséges irodalma van annak, hogy valamely ország nyersanyagokban való gazdagsága miért akadályozza a gazdasági fejlődést,¹⁰ különösen akkor, ha a nyersanyagtermelés és -export csak néhány áruféleségre koncentrálódik. Oroszországban ez a koncentráció hosszú évtizedek óta történelmi tény, s különösen jelentős lett az elmúlt mintegy öt év során a (nagyon alacsony szintről) szárnyaló olajtermelés és a magas nemzetközi olajárak folytán. A becslések e tekintetben különböznek, de a Világbank szerint az olaj- és a gáziparban állíthatják elő az orosz GDP akár 25 százalékát is, miközben ez a két ágazat a lakosság kevesebb mint egy százalékát foglalkoztatta 2003-ban (EIA, 2004).

Az olajra alapozott növekedés leggyakrabban emlegetett negatívuma a nemzetközi áruk közismert hullámzása miatti bizonytalanság és kockázat. „Az áruk ingadozásai veszélyes körforgáshoz vezethetnek, amelyben a kormányok vadul költenek bőség idején, és költséges és pusztító kiadáscsökkentésre kényszerülnek, ...amikor az áruk esnek.” A nyersanyagpiaci *boom* árthat a belföldi feldolgozóiparnak, mert az ország valutája erősödik, s az iparcikkgyártók nehezebben viselik el az importversenyt (az iparcikkek exportőrei pedig a külpiacon konkurenciát).¹¹

De az olajjal a legnagyobb gond az, hogy „akadályozza a társadalom gazdasági és politikai intézményeinek a fejlődését. A természeti erőforrások abban különböznek az emberi törekvéssel létrehozott termékek kibocsátásától, hogy nagy járadékot, az erőfeszítést meghaladó jutalmat hoznak. Ezt a járadékot azonban könnyűszerrel el lehet sajátítani – elsajátíthatja az állam s elsajátíthatják azok a kevesek is, akik ellenőrzik az erőforrások kiaknázását... Az állam megszabadul az adóztatás nyomásától, és semmi sem ösztönzi arra, hogy elősegítse a tulajdonjogok védelmére alapuló vagyongyarapodást. Az állam polgárai, mivel nem adóztatják őket, arra sincsenek nagyon ösztökélve, hogy a kormányt elszámoltassák; erre nincs is hatékony mechanizmus. Ez az államhatalommal való ellenőrizetlen visszaéléshez vezethet” (*Birdsall–Subramanian*, 2004, 81. o.).¹²

¹⁰ Emlékszem, hogy ezt a tételt a hetvenes évek közepén első ízben egy szovjet közgazdásztól hallottam, aki ezzel magyarázta Japán gazdasági sikereit és a Szovjetunió nehézségeit.

¹¹ Ez a már említett „holland kór”.

¹² Az OECD [2004, 52. o.] szerint más makroökonómiai gondok is jelentkezhetnek a természeti erőforrásoktól való függőség miatt. „Először... a természeti erőforrások nagyobb súlya az exportban több korrupcióhoz vezethet... Másodszer... nagyobb súlyukat... gyakorta nagyobb jövedelmi egyenlőtlenség kíséri... Harmadszer... a természeti erőforrásokra épülő gazdaságokban a tehetség is egyenlőtlenül oszlik meg – a nyersanyagok javára. A tehetséges egyének arra összpontosíthatnak, hogy a természeti erőforrások utáni járadékokra tegyenek szert, s nem arra, hogy sikeres üzleti vállalkozásokba kezdjenek azokban a szektorokban, ahol nagyobb az innováció lehetősége. Negyedszer, az erőforrások bősége olyan politikai és gazdasági intézmények kialakulását segítheti elő, amelyek inkább a járadékvadászatnak, mint a vállalkozásnak kedveznek...” Hasonló negatívumokat lát *Sachs – Warner* [1995] és *Gylfason* [2004] is.

Ezek az érvek számos országra és számos időszakra érvényesek. A mai Oroszország esetében kétségtelen, hogy az országból való illegális tőkemenekítés egyik legfőbb csatornája az olaj és a gáz exportja, amelyből származó bevételek egy részét illegálisan külföldön tartják. De a felsorolt problémák mindenfajta gazdasági tevékenység során előfordulhatnak, nem kizárólag a nyersanyagok kiaknázásánál. A mai szerencsevadászok csak nagyon távoli rokonságban állnak 19. századbeli aranyásó elődeikkel. A nagy infrastrukturális beruházások a svindli tipikus táptalajai – a klasszikus példa a Panama-csatorna építése. (A nemzetközi gazdaságtörténetben szerényebb helyet fog kapni, de gondolhatunk akár a magyarországi autópálya-építésre is.) A korrupciót és a járadékvadászatot újabbban hangsúlyosan kapcsolatba hozzák az USA gazdaságának információ-technológiai szektorával, a részvénytőzsde fontos szereplőivel. A nagy hadi megrendelések is beleférnek a képbe. Általában szólva: minél nagyobb értékű egy „normális” vagy „szabványos” ügylet a gazdaságban akárhol, annál nagyobb a korrupció és a csalás lehetősége, függetlenül attól, hogy az adott tevékenység melyik ágazatba sorolható be.

A terjedelmes részlet, amelyet az amerikai külpolitikai *establishment* legtekintélyesebb folyóiratának nem régi számából idéztem (s amely – nem mellékesen – mindezt az iraki olaj apropóján írja) jórészt meggyőző állításokat tartalmaz. Különösen fontos az adózás és demokrácia közötti összefüggésre való hivatkozás – erről szívesen megfélekeznek a liberális közgazdászok. Jelen írás tárgyához közelebbi megállapítás, hogy mind az állam, „mind azok a kevesek, akik ellenőrzik az erőforrások kiaknázását”, visszaélhetnek (kvázi-) monopolhelyzetükkel, ha az érdekeiknek megfelelően kialakított és fenntartott politikai rendszer ezt lehetővé teszi.

A természeti erőforrásoknak a gazdasági fejlődésben betöltött szerepéről vég nélküli vita zajlik. Néhány évtizede a természeti erőforrásokra támaszkodó fejlődést még egészen más okból volt szokás a *fejlődő országok számára* romboló hatásúnak tekinteni, mint manapság: a nyersanyagok és az iparcikkek közötti cserearányoknak az előbbiekről történő tartós romlása miatt.

Fordult a kocka, s az 1970-es évek olajárrobbanása és a Római Klub első jelentése után a nyersanyagokat *importáló* országok kezdtek el aggódni Keleten és Nyugaton egyaránt az „új árforradalom” miatt. Attól tartottak, hogy a cserearányok hosszú távon elkerülhetetlenül a természeti erőforrásokkal rendelkező gazdaságok javára tolnának majd el. Rövid távon az importőrök megszenvedték ugyan az árváltozásokat, de hosszabb távon aggodalmuk feleslegesnek, vagy legalábbis túlzottnak bizonyult. Amint manapság gyakorta hangoztatják, még a 2004-2005. évi rohamos áremelkedés közepette is az olaj *reálára* (tehát az iparcikkek áraihoz viszonyított olajár) a nyolcvanas évek elejének szintje alatt maradt. Az iparosítás és a motorizáció előrenyomulása a világ nagy térségeiben (Kínában, Indiában, Délkelet-Ázsiában) valóban megnövelte és egyelőre tovább növeli a keresletet az energiahordozók és számos nyersanyag iránt, de a szolgáltatások túlnyomó jelentősége a fejlett gazdaságokban, az energiával való takarékoskodás és az informatika térhódítása csökkentette a gazdasági fejlődés energia- és nyersanyagigényességét.

Egészen másfajta megközelítés, amikor azt mondjuk, hogy a magas és ingadozó nemzetközi árak *az exportáló országok számára* okoznak nehézséget. Magam nem értek egyet azzal az általánosító megállapítással, amely ezen országok fejlődésének a legfőbb akadályát az „erőfeszítéseket meghaladó jutalmat” jelentő „járadékokban” véli megtalálni. Úgy gondolom, hogy a természeti erőforrásokra alapozott gazdasági növekedéssel sokfajta baj van. A legnagyobb baj az, hogy a legtöbb esetben a nyersanyagok szektorba történő beruházás *drágább, kockázatosabb, időigényesebb és sokkal lassabban térül meg*, mint a feldolgozó-ipari vagy a szolgáltató ágazatokba való befektetés.¹³

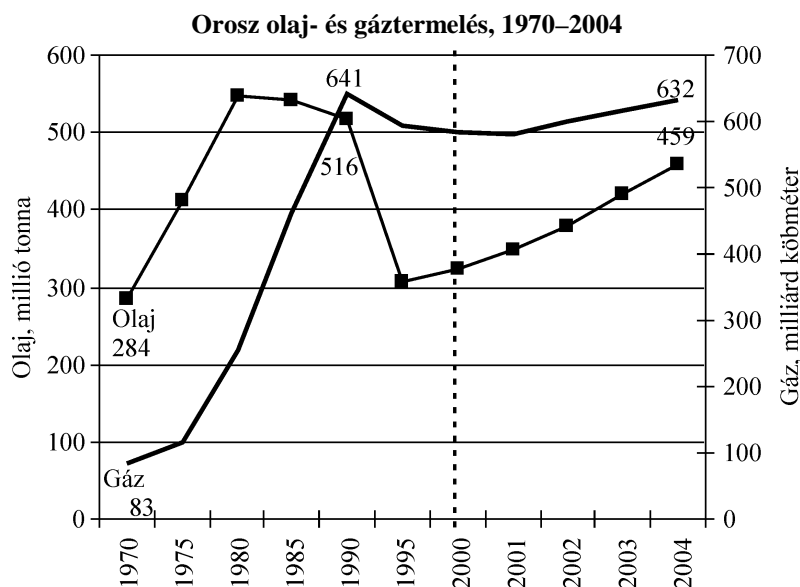
Különösen így van ez az orosz szénhidrogénipar esetében, amely az 1970-es évek kezdetétől a mai napig a zord éghajlatú Szibériában koncentrálódik. Ma az orosz olaj 66 százalékát, a gáz 91 százalékát a nyugat-szibériai Tyumeny területén bányásszák.¹⁴ (2001. évi adatok a Goszkomsztat, 2002, 352. o. szerint). Annak idején a szibériai olaj és gáz kiaknázásának, illetve az európai Oroszországban és más európai államokban lévő fő felhasználókhoz való eljuttatásának rendkívül magas költségei magyarázták a szovjet olaj- és gázipar fejlesztésére vonatkozó stratégiai döntések állandó halogatását. Pedig a szénhidrogéneknek kivételesen nagy jelentőségük volt a keletre és a nyugatra irányuló exportban egyaránt, a szovjet gazdaság meg örökös nyersanyaghiányban szenvedett (részben a pazarló gazdasági rendszer következtében, részben az anyag- és ener-

¹³ Kivételek persze akadnak, lásd az Arábiai-félszigetet és környékét.

¹⁴ A Tyumenyi területen a Jamalo-Nyenyec Autonóm Körzet adja az orosz gáztermelés 87 százalékát. A Szovjetunió felbomlása nagyban hozzájárult az olaj- és gáztermelés egyedülálló földrajzi koncentrációjához, mivel a Szibérián kívüli szovjet olaj- és gázmezők jórészt az Oroszországi Föderáción is kívül voltak.

giaigényes nehézipar – főként hadiipar – elsődleges fejlesztése okán).¹⁵ A készletek kimerülése, a nem elegendő beruházás, valamint a korszerű nyugati berendezések hiánya magyarázza, hogy az olajtermelés a nyolcvanas évek elején kulminált, majd visszaesett, s a visszaesésből máig sem tudott felépülni.

2. ábra

Forrás: Goszkomsztat (2002, 2005), OECD (2004)

Az olajtermelés ugyan 1998–2004 között dinamikusan emelkedett (gázkondenzátummal együtt az 1998. évi 303 millió tonnáról 2001-re 348-ra és 2004-re 459 millió tonnára), és a gazdasági növekedést ezekben az években a nyersanyagtermelő ágazatok húzták, az Orosz Föderáció olajtermelése még mindig 90 millió tonnával *kevesebb*, mint amennyi 1980-ban volt (547 millió tonna).¹⁶ A földgáztermelésben jóval kisebbek voltak a kilengések, de az 1990. évi 641 milliárd köbméteres teljesítményt máig sem érték el: 632 milliárd köbméter földgázt termeltek ki 2004-ben. Más szóval: a szénhidrogén-termelés sem volt kivétel a hosszas oroszországi depresszió alól. Mi több, az olajterme-

¹⁵ A szibériai olaj- és gázkitermelésében való szovjet–amerikai és szovjet–japán együttműködés első nagyszabású terveit az 1970-es évek elején alakították ki. Nemcsak gazdasági megfontolások, hanem a nemzetközi politika is fontos szerepet játszott e tervek későbbi elvetésében vagy halogatásában. A ma nagy publicitásnak örvendő (a tervezés, a megvalósítás, avagy csupán az újragondolás stádiumában leledző) projektek némelyike a 30 évvel korábbiak leszármazottja. Ilyen például az az elgondolás, hogy a nyugat-szibériai olajat Murmanszk kikötőjén keresztül tengeri úton szállítanák az Egyesült Államokba (s gyorsabban érne az USA-ba, mint az afrikai vagy közel-keleti olaj), vagy a szahalini gáz kiaknázását célzó projektek, továbbá a keleti (Angarszk-Nahodka) olajvezeték építésének a terve, amelynek a megvalósulása esetén az orosz olajat tankhajók az Egyesült Államok nyugati partjára szállíthatnák. Más projektek újak (így a Kínába menő vezetéké, az Adria-olajvezeték „visszafordítása”, avagy a Kék Áram gázvezeték Törökország felé).

¹⁶ A *szovjet* olajtermelés 603 millió tonnára rúgott 1980-ban (és 607-re 1989-ben) a szovjet statisztikai hivatal szerint (Narodnoje, 1990, 377. o.)

lés stagnálása és hanyatlása időben megelőzte az orosz gazdaság 1989–1991 közötti általános összeomlását (lásd a 2. ábrát).¹⁷

Míthogy az elmúlt években az oroszországi fejlődést az olaj és a gáz határozta meg, érthető módon a legtöbb beruházás is az olaj- és a gáziparban történt. 1997–2003 között ez a két ágazat mintegy 40 százalékban részesedett az összes *ipari* beruházásból (OECD, 2004, 25 o.). 2001-ben az összes bruttó állótöke-beruházás 14,4 százaléka egyedül az olajiparba irányult, 21,2 százaléka az olaj- és gáziparba együttesen. Ha hozzávesszük a szállítás 23,1 százalékos részesedését (amelynek jelentős része az olaj- és gázvezetékek építését szolgálta), akkor meggyőzőnek tűnik az a megállapítás, hogy a közelmúltban a szénhidrogén-ágazat fejlődése volt a meghatározó a gazdaságban. Összehasonlításképpen: ugyanabban az évben (2001-ben) a gépgyártás és fémfeldolgozás mindössze 3 százalékban részesedett az összes beruházásból.

1. táblázat

A bruttó ipari termelés ágazonként 2001-ben
(Indexek)

	1994=100	1998=100
Ipar, összesen	116	130
Villamos energia	93	103
Fűtőanyag	105	114
Olajkitermelés	108	115
Olajfeldolgozás	101	107
Gépgyártás	117	150
Vas és acél	131	135
Színes fémek	134	133
Vegyipar	145	150
Élelmiszeripar	105	128
GDP	122	138

Forrás: Goszkomsztat [2002] és UN ECE [2004] alapján számítva.

A közelmúltbeli gyors növekedés ellenére Oroszországban a beruházási ráta nemzetközi összehasonításban alacsony.¹⁸ Az olaj- és gázipar határozott előnyben részesítése csak a legközelebbi múlt fejleménye. 1995-ben például a két iparág mindössze 12,9 százalékkal részesedett az összes beruházásból. Korábban, a szovjet időkben relatív súlyuk még kisebb volt, bár növekvő irányzatú (1970-ben 4,5, 1975-ben 5,4, 1980-ban 7,3 és 1985-ben 10,4 százalék). Az utóbbi évet kivéve a gépipari beruházások részará-

¹⁷ Nem Oroszország az egyetlen nagy olajtermelő ország, ahol a termelés az elmúlt 25 évben számottevő mértékben visszaesett. Ez történt az Egyesült Államokban is, ahol különböző megfontolásokból előnyben részesítették a belföldi olajfelhasználás növekvő részének nem belföldi termelésből, hanem importból történő kielégítését. Csakhogy Amerikában az olajbiznisz csupán egy a sok fontos ipari ágazat közül, míg Oroszországban (korábban a Szovjetunióban) hosszú évtizedek óta a legfontosabb exportágazat, újabban pedig az egész gazdasági növekedés vivő szektora.

¹⁸ 2002-ben a beruházási ráta Oroszországban a GDP 17,9 százalékát tette ki, míg az OECD átlagában 21, az eurózónában 20,2 százalékot. Az ún. felemelkedő (emerging) országok közül Lengyelország (19,1 százalék), Magyarország (22,3 százalék), Korea (26,8 százalék) és Kína (42,2 százalék) beruházási rátája mind meghaladja Oroszországét (OECD, 2004, 61. o.).

nya mindig magasabb volt, mint az olaj- és gázipari beruházásoké (1970-ben 8,9, 1975-ben 9,5, 1980-ban 8,4 és végül 1985-ben 8,3 százalék).¹⁹

Végül, a *bruttó* ipari termelés közelmúltbeli (1994–2001 közötti) ágazatok szerinti növekedése (bár ezt nem tekintem a politikai prioritásokat megbízhatóan jelző mutatónak) ugyancsak kétségeket ébreszt azzal kapcsolatban, hogy hosszabb távon valóban preferenciális fejlesztési terület volt-e az olajipar.

Egy gyenge láncszem: a gélexport

A gépgyártást – mint láttuk – korábban a hadiipar uralta. A szovjet gépipar sohasem volt exportra orientált (legtöbb termékét belföldi felhasználásra vagy KGST-exportra fejlesztették ki és állították elő).²⁰ Így bármilyen prioritást élvezett is a gépipar fejlesztése, a gépek és közlekedési eszközök exportja történelmileg jelentéktelen volt, ráadásul trendje is lefelé konyult.

Ami a jelent illeti, 2001-ben az orosz exportnak 6,3 százalékát tették ki a gépek – miközben ez az áruosztály a világexportban 41 százalékkal, a *fejldő* országokéban átlagosan 35,7 százalékkal részesedik.²¹ A gépipar nemcsak a nyersanyagokhoz képest, de a feldolgozó-ipari export egész csoportjában is háttérbe szorul. 2001-ben a teljes orosz feldolgozó-ipari exportnak mindössze 17 százalékát tették ki a gépek és közlekedési eszközök.²²

A teljes exportban a gépek térvesztése *hosszabb távon is* megfigyelhető. 1970-ben, az első olajárrobbanás és a szibériai olaj- és gázmezők dinamikus kiaknázása előtt a gépek hányada a teljes exportban 20 százalék körüli volt, ami az 1980-as években 14-16 százalékra csökkent. Az export túlnyomó része (beleértve a nagy mennyiségű hadi felszerelést is) a KGST vagy a „baráti” fejlődő országok puha piacaira ment. A KGST-viszonylatú szovjet exportban a géphányad 17–23 százalék között ingadozott.²³ Az átlagosnál magasabb géphányad a KGST egészének szintjén (is) megvalósult importhelyettesítő politikának volt köszönhető, emellett annak, hogy a KGST-n belüli kereskedelmi árak torzítottak az iparcikkek javára, a nyersanyagok rovására.

A fentiek úgy is interpretálhatók, hogy a Szovjetunió, miközben globálisan szuperhatalomnak tekintették, gazdaságilag a legjobb esetben is csupán közepesen fejlett ország volt (*Shleifer–Treisman*, 2004).²⁴ A szovjet külkereskedelem struktúrája, még

¹⁹ Az összes adat forrása: Goszkomsztat [2002, 578. o.].

²⁰ A hadiipari termékeket nagy mennyiségben szállították a harmadik világ „baráti” országaiba is. A szovjet hadiipar termékei versenyképesek voltak, de értékesítésük többnyire politikailag motivált volt és katonai célokhoz kapcsolódott.

²¹ Számítva UN [2002] alapján.

²² Számítva UN [2001] alapján.

²³ Minden adatot a Narodnojéből [1990, 663. o.] vettem.

²⁴ Ebből a megállapításból a két amerikai professzor azt a következtetést vonja le, hogy nagy a szakadék a posztszovjet Oroszország (nyugaton) túlnyomóan negatív megítélése és a tények között. „Sok nyugati megfigyelő az 1990-es évek elején Oroszországról mint magasan fejlett, ha nem gazdag országról gondolkozott... (De) Oroszország sosem volt 'fejlett' ország.” A szöveg folytatását tetszés szerint tekinthetjük az 1991 óta Oroszországban (Oroszországgal) történtek józan megítélésének vagy éppenséggel apológiájának: „...az Oroszországról mint normális, közepes jövedelmű országról való gondolkozás segít a szélsőséges jóslatokat helyükre tenni. Ebben a kategóriában a legtöbb ország valahol a tankönyvi demokrácia és a teljes körű tekintélyuralom között végzi. Demokráciáik részlegesek, előrejelezhetetlenek és ideiglenesen visszafordíthatók, mivel az uralmon lévők a folyamatot manipulálni igyekeznek, hogy hatalmon maradhassanak. Ha a közepes jövedelmű országok egyáltalán növekednek, ezt ugrásszerűen teszik, s a kitöréseket gyakran szakítják meg pénzügyi válságok. Valószínű, hogy Oroszország már eléggé megszabadult a központi tervezés csökevényeitől ahhoz, hogy tovább működhessen a piacgazdaság, de hiányos intézményekkel és egészségtelenül sok állami beavatkozással” (*Shleifer–Treisman*, 2004, 38. o.).

KGST-beli partnereivel is, egy korabeli fejletlenebb országhoz hasonlított. Már a hetvenes évek olajárrobbanását megelőzően szovjet közgazdászok figyelmeztették KGST-beli társaikat, hogy a kialakult munkamegosztás – szovjet nyersanyagok cseréje kelet-közép-európai gépekre (és bizonyos esetekben élelmiszerekre) – nem maradhat mindörökké a KGST-országok egymás közötti kereskedelmének gerince és legfőbb tartalma. Elmulasztották azonban elemezni az e helyzet mögött meghúzódó mélyebb (politikai és gazdasági) tényezőket, s hamis és félrevezető módon a partnereket okolták e struktúra fennmaradásáért.

A KGST már nem létezik. A mai Oroszország korábbi partnerei külkereskedelmének szerkezete radikálisan megváltozott. A kivétel Oroszországgal való kereskedelmük: az továbbra is főként közép-európai iparcikkek orosz olajjal, gázzal és más anyagjellegű termékekkel való cseréjéből áll. A szénhidrogének domináns pozíciójának makacs életben maradása a szovjet és posztszovjet időkben azt sugallja, hogy a struktúra mélyen gyökerezik a szovjet időszak autark gazdasági stratégiájában és a katonai-ipari komplexum elsődleges fejlesztésében, illetve a rendszerváltás óta is elégtelen világgazdasági integrálódásban.

A természeti erőforrásokon alapuló fejlődés: áldás vagy átok?

Valóban szükségképpen akadályozza a természeti erőforrásokra alapozott növekedés az intézmények fejlődését? Vagy éppen ellenkezőleg: azok a politikai és társadalmi intézmények, amelyek a történelmi fejlődés megelőző évtizedeiben vagy századaiban létrejöttek, segítik a nyersanyagokra támaszkodó szektorok fejlődését és gátolják más szektorokét? Avagy mindkét megállapítás bizonyos mértékig egyszerre is igaz lehet, s kölcsönösen erősíthetik egymást?

Ami Oroszországot illeti, a válasz az eddigiekből adódik: a nyersanyagok mai prioritása az orosz gazdaság fejlődési gondjait kétségtelenül súlyosbítja, a modernizálás és felzárkózás társadalmilag ésszerű alternatíváinak a megtalálását nehezíti. Az orosz gazdaság eredendő nehézségei azonban nem a természeti erőforrásokon alapuló ágazatok elsődlegességéből fakadnak, hanem kronológiailag és logikailag éppen fordított a helyzet. Azok a politikai, gazdasági és társadalmi feltételek, amelyek megakadályozták és máig is gátolják a hatékony, nemzetközileg versenyképes korszerű feldolgozóipar és szolgáltatások dinamikus növekedését, hozták létre és tartják fenn a gazdaságfejlesztés olajra és gázra alapozott struktúráját.

Általánosítható következtetést pedig viszonylag keveset lehet levonni. A történelem a tekintetben egyértelmű tapasztalatokkal szolgál, hogy a nyersanyagbőség önmagában nem szokott elégséges feltétele lenni valamely ország tartós növekedésének, modernizálásának, az élbolyhoz való felzárkózásának vagy az ottani tartós megkapaszkodásának. Sokszor hivatkozott példa a tizenhetedik századi Spanyolországé, amely az Amerikában elrabolt temérdek arany és ezüst ellenére is visszamaradt a fejlődésben más országok mögött (*Sachs–Warner, 1995, Birdsall–Subramanian, 2004*). Az is történelmi tapasztalat, hogy természeti erőforrásokban egyformán gazdag országok és térségek gyakran nagyon eltérő módon fejlődtek, mert eltérő politikát folytattak, vagy intézményeik eltérő módon működtek. Arról viszont nincs szó, hogy a nyersanyaggazdagság vagy a nyersanyagok kiaknázásának erőltetése minden körülmények között akadálya a modernizálásnak. Inkább arról beszélhetünk, hogy bizonyos körülmények között nem szünteti meg, vagy éppenséggel konzerválja a modernizálás akadályait.

A legfontosabb úttörő országok (Anglia, az Egyesült Államok és mások) iparosítása és modernizálása a belföldön kiaknázható nyersanyagok kitermelésével, ipari felhasználással

lásával (feldolgozásával) és exportjával kezdődött.²⁵ Másra nem is alapozódhatott volna. Azok az országok és azok a térségek kerülhettek az élvonalba, ahol – egyéb feltételek mellett – az iparosításhoz szükséges nyersanyagok, például a 19. század második felében az acéltermeléshez szén és vasérc, rendelkezésre álltak. Később a szállítási költségek csökkenésével kisebb lett a jelentősége annak, hogy az ipari fejlődéshez szükséges nyersanyagok *belföldön* rendelkezésre álljanak. A második világháború után világszínvonalú acélipart olyan országokban is ki lehetett építeni, amelyek nem rendelkeztek ezekkel a nyersanyagokkal. De belföldi nyersanyagaik kitermelésére támaszkodva zárkóztak fel az élenjárókhoz az egykor az európai perifériához tartozónak tekintett olyan országok, mint Svédország vagy Finnország. Most természetesen más idők járnak, de a természeti erőforrások bősége a globalizáció és az informatika időszakában is számos előnyhöz (például fejlesztési forrásokhoz) juttathat egy gazdaságot, egyáltalán nem feltétlenül kell tehertételnek bizonyulnia a gazdasági növekedés szempontjából – jóllehet nem könnyű megtalálni az utat a nyersanyagok termelésének és exportjának növekedésétől a fenntartható gazdasági növekedéshez, a nagyobb jóléthez.

Az olaj a nemzetközi kereskedelem legfontosabb, stratégiai (katonai és politikai) jelentőségű árucikke. A készletek és a termelés kivételesen erősen koncentrálódik a Közel-Keleten, a világ egyik legkevésbé stabil térségében. Az olaj ebből a kettős okból kifolyólag különös fajta nyersanyag. Az olajban való gazdagság ezért kezelendő különleges módon. Ezért kerülhet egyáltalán napirendre (a már idézett *Birdsall* és *Subramanian* tanulmányában), hogy Irakot „meg kell menteni saját olajától”. Három lehetőséget említnek: az első az olajipar privatizálása, a másik egy olyan stabilizációs olajalap létrehozása, amelynek felhasználásában (a pénz elköltésében) a kormány diszcrecionális lehetőségei korlátozottak, a harmadik „az olajból származó bevételek átadása közvetlenül a népnek” (*Birdsall–Subramanian*, 2004, 84–85. o.), s némileg meglepő módon az utóbbi opciót választják. Azt ajánlják, hogy az iraki olaj maradjon iraki állami tulajdonban. Kevésbé meglepő, hogy erre a következtetésre egyebek között az orosz olajipar privatizációjából jutnak. „Az...oligarchikus kapitalizmus aláásta az orosz piacgazdaságot, megnehezítette a piacgazdaság olyan intézményeibe vetett közbizalom erősítését, mint amilyen a magántulajdon, a jogállam, illetve a szerződések szentsége” – írják.

Oroszországot is meg kell menteni az olajtól és a gáztól?

Az „oligarchikus kapitalizmus” (pontosabban az elmúlt évtizedben kialakult, 1998 után megerősödött oroszországi gazdasági rendszer) ilyen egyértelműen negatív megítélése nem teljesen egyöntetű. Nyugati elemzők a 2001–2003 közötti éveket, tehát azokat, amelyek közvetlenül megelőzték a Jukosz elleni támadást, a tulajdonjogokkal kapcsolatos bizonytalanságok *csökkenése* időszakának látták. Jóllehet ez a később történtek ismeretében rövidlátásról tanúskodik, tény, hogy utólag is részben a magántulajdon nagyobb biztonságába vetett bizalomnak tulajdonítják az olajipari beruházások akkori fellendülését. Az orosz olajiparban – amint ez a 2. táblázatból kitűnik – 2000 után tulajdonszerkezettől függetlenül általános volt a beruházási boom. A három legnagyobb magánkézben (pontosabban a pénzügyi befektetők kezében) lévő olajtársaság azonban messze az élen járt a beruházások növelésében. Más volt a helyzet a termelés és az export alakulását tekintve. A három legnagyobb társaság (a Jukoszon kívül a TNK és a

²⁵ A természeti erőforrások kitüntetett szerepet játszottak a mezőgazdaság fejlődésében, jóllehet ez utóbbi ágazatról kevés szó esik a természeti erőforrásokra orientált *versus* nem erőforrás-orientált fejlődésről szóló mai vitákban.

Szibnyefty) nyersolaj- és kondenzátumtermelése 1998–2003 között 90 százalékkal nőtt, a FÁK-on kívüli térségekbe irányuló exportjuk 139 százalékkal. Ugyanezekben az években az állami olajtársaságok termelése 13 százalékkal, „távoli külföldre” menő exportjuk csupán 9 százalékkal emelkedett (OECD, 2004, 61–63. o.).²⁶ Összességében, a magánkézben lévő olajtársaságok közvetlenül mintegy egyötöd–egynegyed részben járultak hozzá a GDP növekedéséhez... Döntő szerepük volt abban, hogy Oroszország külső mérlege szufficites lett” (OECD, 2004, 32–34. o.).

Az állami tulajdonú olajtársaságok (és az olajon kívüli ágazatokban tevékenykedő állami cégek) mérsékelt teljesítménye az OECD-tanulmány szerzőinek azt sugallja, hogy „a vezető orosz olajtársaságok az utóbbi évek teljesítményét nem érték volna el, ha állami tulajdonban maradnak” (34. o.). Míg tehát az egyik (sokak által osztott) vélemény szerint az „oligarchikus kapitalizmus” Oroszországban aláásta a piacgazdaságot, mások arra helyezik a hangsúlyt, hogy az oligarchák uralta szektor volt a hajtóereje a gazdasági növekedésnek, legalábbis volt néhány ilyen év. Nyilván ki fog derülni, hogy az oligarchák által uralt cégek állami befolyás alá vétele nyomán fennmarad-e a dinamika.²⁷ 2004 második felének adatai valamelyes lassulásra mindenképpen utalnak.

2. táblázat

Az orosz olajipari beruházások, termelés és export
(1998=100)

	2000	2001	2002	2003
<i>Beruházások</i>				
Összesen	148	215	167	
Pénzügyi társaságok tulajdonában lévő cégek	117	188	160	
Közülük a három legnagyobb	122	225	202	
Olajipari bennfentesek tulajdonában lévő	169	229	174	
Állami cégek	173	244	169	
<i>Termelés</i>				
Összesen	107	115	125	139
Pénzügyi társaságok tulajdonában lévő cégek	105	116	136	158
Közülük a három legnagyobb	119	138	162	190
Olajipari bennfentesek tulajdonában lévő	111	128	135	144
Állami cégek	100	103	106	113
<i>A FÁK-on kívülre irányuló nyersolajexport</i>				
Összesen	118	125	139	164
Pénzügyi társaságok tulajdonában lévő cégek	111	129	142	180
Közülük a három legnagyobb	147	178	190	239
Olajipari bennfentesek tulajdonában lévő	100	111	124	131
Állami cégek	104	97	99	109

Forrás: OECD [2004].

²⁶ Az olajtársaságok harmadik csoportja az olajipari bennfentesek által tulajdonolt cégek. Termelésük a szóban forgó időszakban 31 százalékkal nőtt.

²⁷ A Jukosz-ügy bevégeztével a vezetékes szállítás monopolistáján, a Transznyeftyen kívül a Rosznyefty és a földgázipari óriás Gazprom az állami tulajdon és irányítás fő reprezentánsai az orosz szénhidrogén-iparban. A Rosznyefty szerezte meg a Juganszknjeftjegaz céget, a Jukosz legfontosabb termelő leányvállalatát. E sorok írásakor a Rosznyefty és a Gazprom fúziója eldöntött kérdésnek tűnik.

Abból azonban, hogy az orosz olajiparban az elmúlt néhány évben az állami cégek csak mérsékelten teljesítettek, a növekedés hordozói pedig a magántársaságok voltak, még nem feltétlenül vonhatók le általánosító következtetések. Inkább az valószínűsíthető, hogy az adott nemzetközi feltételek között (az olajárak megugrása, az orosz olaj iránti élénk nemzetközi kereslet, a nyugati olajtársaságok és pénzügyi csoportok beruházási szándéka) az orosz olajtermelés akkor sem alakult volna másként, ha nagyrészt állami tulajdonban van.

Oroszország hosszú ideje fontos szereplője a nemzetközi olajpiacnak, de mindig is árelfogadó (*price-taker*) volt; termelése és exportja nemigen befolyásolta a világpiaci áralakulást. A Jukosz-ügy váratlanul ármeghatározóvá (*price-maker*) tette – legalábbis abban az értelemben, hogy részben felelős a magas olajárak fennmaradásáért. Az egy-maga 80 millió tonna olajat, a világtermelés 2 százalékát (többet, mint Líbia) termelő Jukosz bukása megváltoztathatja azt a nemzetközileg kialakult képet, amely szerint az orosz olaj „megbízható”, szemben a „megbízhatatlan” közel-keleti olajjal. Az oligarchák nyugati partnerei – az orosz olajiparba beruházó cégek – maguk is jelentékeny veszteségeket szenvedtek a *Putyin* és az oligarchák közötti viszálykodás következtében. 2005 elején a Jukosz 11 igazgatósági tagja közül 7 külföldi volt. Mindez részben magyarázza a Jukosz-üggyel kapcsolatos nyugati kiábrándulást, az olajmilliárdosok iránti némi szimpátiát – legalábbis az elnökkel való konfliktusukat illetően.²⁸

Az OECD 2004 derekán (amikor a Jukosz-ügy kimenetelét még nem ismerhette) érthetően kevésbé lelkesen írt az orosz gáziparról, amely a világon a legnagyobb.²⁹ A lelkesedéshiány egyik nyilvánvaló oka, hogy a földgáztermelésben az utóbbi években nem ment végbe olyan fellendülés, mint az olajiparban (jóllehet a termelés csökkenése a kilencvenes évek elején a csúcscsint elérése után is jóval enyhébb volt, mint az utóbbiban). Még fontosabbnak tekintették az OECD-ben a tulajdoni struktúrában meglévő – a lényegét tekintve nem is olyan nagy – különbséget. Az olajipart *néhány* vertikálisan integrált monopólium uralta (uralja),³⁰ a gázipart *egyetlen* állami ellenőrzés alatt álló

²⁸ A már (más vonatkozásban, de ide kapcsolódóan) idézett *Anders Aslund*, a Carnegie Alapítvány orosz és eurázsiai programjának igazgatója, aki a kilencvenes évek elején az akkori orosz kormány tanácsadója volt, például így vélekedik: „Az amerikai rablóbárók (robber barons) jobban hasonlítottak az orosz oligarchákhoz, mint ahogy az emberek gondolnák. A rablóbárók fele a vasútépítésben szerezte vagyionát, és sikerük titka az volt, hogy a földet ingyen kapták az államtól. Nem hasonlít ez a részvényekért való hitelnyújtáshoz? Sok európai vagyon valamely monarcha közvetlen adományából származik, s a közelmúltig adómentességet élvezett. A kapitalizmus magántulajdon tesz szükségessé, s hogy az miként teremthető meg, mindig politikai kérdés. A sikeres kapitalizmus titka a magántulajdon tiszteletben tartása, függetlenül attól, hogy miként jött létre” (*Aslund*, 2003–2004, 26. o.). A bizonyosan meglévő orosz–amerikai párhuzamok némileg sántítanak. „A legtöbb amerikai rablóbáró legalább létrehozott valamit a semmiből, az orosz oligarchák semmit sem tettek hozzá ahhoz a valamihez, ami már megvolt” (*Goldman*, 2004, 36. o.). De *Aslund* kérdésfelvetése nemcsak cinikus, hanem visszajára is fordítható: ha a magántulajdon megteremtése politikai kérdés, akkor a mindenkori politika logikusan vetheti fel, hogy az éppen létező magántulajdon rosszul, helytelenül, igazságtalanul lett megteremtve, ezért másfajta magántulajdonra van szükség, s ezt az utóbbit tartsa majd mindenki tiszteletben. Ami pedig az oroszországi valóságot illeti, az oligarchák másokkal (és saját vetélytársaikkal) szemben éppoly kevésbé tartották tiszteletben a magántulajdon szentségét, mint *Putyin* velük szemben.

²⁹ Az orosz földgázipar termelte az évtized elején a GDP 8 százalékát és hozta az exportbevételek kerekén 20 százalékát. 2002 végi adatok szerint Oroszország rendelkezett a világ bizonyított gázkészleteinek 30,5 százalékával. A világ gáztermelésének 22 százaléka, a világexport 30 százaléka Oroszországból származott. Az orosz gáz adta az EU-15 gázfogyasztásának 20 százalékát, a közép-európai fogyasztás kétharmadát. (OECD, 2004, 130. o.). A Gazprom egymaga állítja elő az oroszországi gáz 90 százalékát, a társaság üzemelteti az orosz gázvezeték-hálózatot.

³⁰ Az elemzők azonban azt hangoztatták, hogy az olajiparban sincs „igazi” verseny, az olajtársaságok közötti harc alapvetően nem piaci eszközökkel folyik: „...Az olajtársaságok olyan mezőkön küzdenek egymással, amelyek nagyon távol vannak a piaci versenytől... A verseny az olajszektorban majdnem kizárólag olyan emberek rafinált küzdelme, akik a kormány szervekhez való kapcsolatokra szakosodtak” (*Butrin*, 2004). Az olajiparban ugyanúgy hiányzik a transzparencia és a piaci verseny, mint a gáziparban.

monopólium: a Gazprom. „A földgázipar valószínűleg a legkevésbé piacósított szektora az orosz gazdaságnak... A belföldi gázpiac valójában nem is piac... inkább egy elosztási mechanizmus...” (OECD, 2004, 130–132. o.). A belföldi gázárakat hatóságilag szabályozzák (viszonylag alacsony szinten tartják). Az OECD azt állítja, hogy az összes „implicit szubvenció”, amelyet a gáz- és a villamosenergia-szektor nyújt a gazdaság többi részének, a GDP 5,0–5,7 százalékára rúgott 1997–2000 között, azóta jelentősen csökkent.

Ami a lehetséges következtetéseket illeti, az olaj a nemzetközi kereskedelemben nagyon sajátos szerepet játszik, a termelők és a fogyasztók gazdaságában egyaránt kivételesen nagy a súlya, valóban fontos szempontok szólnak amellett, hogy az állam az olajtermelő országokban hatékonyan ellenőrizze ezt az iparágat, azt akár részben vagy egészben saját kezében tartsa. Az olaj (általában az energia) nagyon hasonlóan kezelhető, mint a közszolgáltatások, a fizikai infrastruktúra, a környezetvédelem és más közjavak.

Az orosz gazdaság strukturális deformálódása azonban nem azzal vette kezdetét, hogy az oligarchák megszerezték a gazdasági hatalmat (s nem is érne véget azzal, ha elveszítenék azt), hanem egy évszázados zsákutcs modernizáció terméke, amelyet az ország gazdasági-társadalmi adottságaival nem számoló, önkényes és kaotikus gazdasági rendszerváltás, ipari összeomlás, illetve annak részeként rabló privatizáció követett.

Az orosz eset egy valamit azonban kétségtelenül bizonyít: azt a tételt, hogy a „szoftver” („az intézmények, a szokások, a törvények, a társadalom kohéziója”) óriási jelentőséggel bír a gazdaság fejlődése számára. Az orosz olaj- és gázipar megítélése szempontjából nem az az igazi kérdés, hogy az „oligarchák” vagy az állam-e a tulajdonos. Az adott körülmények között erre a kérdésre nem is lehet jó választ adni. A mai „szoftver” mellett egyik válasz sem mentesíti az orosz gazdaságot és gazdaságpolitikát attól, hogy szembenézzen azokkal a fejlesztéspolitikai dilemmákkal, amelyek megoldásától a nem nyersanyagot termelő ágazatok további fejlődése függ. Ebben az értelemben „megvédeni” a gazdaságot és az országot nem az olajtól vagy a gáztól kell, hanem a jelenleg létező intézményektől, azok valóságos működésétől, az állami és/vagy magánönkénytől, a biztonság hiányától stb. A fontos kérdések ilyenfajta: „miféle állam”, „milyen kormány”, „milyen törvények és milyen törvényesség”, „miféle privatizáció”, „milyen magántulajdon”? Ezekre a kérdésekre a ma ismert és elgondolható válaszok nem túl vigasztalók.

Egy oroszországi folyóiratban nemrég megjelent írást (*Gyeljagin*, 2004) idézve, ma az országban a gazdaság állami szabályozása rendkívül gyenge és töredékes. A környezet pusztul, a tőke menekül, az állami pénzeket magáncélra használják. Nincs átgondolt monopóliumellenes politika. Számos depressziós térség létezik – emberek tízmillióit semmiféle fejlődés nem érintette. A tulajdonjogok védelme megoldatlan (mármint mindenki más tulajdonának védelme a nagytőkétől, míg az utóbbi tulajdonbiztonsága a személyes kapcsolatoktól függ). Az oligarchák pozícióvesztése csupán annak jele, hogy a gazdasági stabilitás a dinamikus gazdaságfejlődés ellenére is ingatag.

Stabilizációs alapok és az olajkincs szétosztása

A stabilizációs célokat szolgáló költségvetési olajalapok létrehozása – a jövedelmek felhasználását illető alkotmányos vagy másfajta korlátozásokkal – nem alternatívája a privatizálásnak: az alap attól függetlenül létrehozható, hogy az olajipar magán- vagy állami tulajdonban van. Ha az alap tartósan létezik, ez biztonságot adhat a nemzetközi árak ingadozásaival szemben. *Birdsall* és *Subramanian* szerint azonban az egyes országokban már létező olajalapok tapasztalatai (Norvégia kivételével) nem bátorítóak. Azokban az országokban ugyanis, ahol nincsenek erős állami intézmények, s nincs egészséges demokrácia, az olajalapok működését előíró szabályok sem elég stabilak és gyakran változnak az aktuá-

lis politikai szükségleteknek megfelelően. Ehhez hozzájön, hogy az olajalapok ugyan nagyon jól tudják kezelni a külpiaci áringadozások negatív makrogazdasági következményeit, az olajszektorból a nem a természeti erőforrásokra támaszkodókhöz történő erőforrás-reallokációban jelentősebb szerepet csak akkor tudnak játszani, ha a nemzetközi árak hosszabb időn át magasak maradnak, s eközben nem is fluktuálnak túlságosan.

Stabilizációs olajalapot 2004 elején Oroszországban is létrehoztak. Az alap deklarált célja, hogy a szövetségi költségvetést biztosítsa az ingadozó árakkal szemben. A vonatkozó törvény előírja, hogy azokat a többletbevételeket, amelyekhez a költségvetés a nyersanyag-kitermelési adóból és a nyersolaj-exportvámából akkor jut hozzá, ha az „Urals” típusú olaj (az Oroszország által exportált olajfajta) ára meghaladja a hordónkénti 20 dollárt, automatikusan a Stabilizációs Alap kapja. Ameddig az alapban 500 milliárd rubelnyi forrás össze nem gyűlik (a 2003. évi GDP mintegy 3,8 százaléka, 2005 eleji árfolyamon mintegy 17 milliárd dollár), az alapot kizárólag az abból adódó költségvetési deficit finanszírozására lehet fordítani, hogy az olajár 20 dollár alá esik. Ha ez az összeg összegyűlik (ami a minden várakozást felülmúló olajbevételnek köszönhetően, illetve az utóbb irreálisan alacsonynak bizonyult árküszőb-megállapítás miatt már 2004 végére megtörtént), a pótlólagos bevételeket egyéb nem specifikált célokra is lehet fordítani.

2005 elején máris folynak a politikai viták arról, hogy mire használják fel az alapban felgyülemelő pénzt, amelynek összege 2005 végére a világpiacon áralakulástól függően akár 1000 milliárd rubelre is nőhet. *Kudrin* pénzügyminiszter álláspontja szerint azt leginkább adósságtörlesztésre szabadna fordítani. Feltehetően azonban egy másik, a kedvező makrogazdasági környezetben kevesebb szigorú is elégségesnek ítélt álláspont fog érvényesülni, amely szerint az alapot (pontosabban annak az 500 milliárd rubel feletti részét) az év során esedékes nyugdíjmelés finanszírozására, infrastruktúra-fejlesztésre (például fizető autópályák építésére a korszellemnek megfelelő PPP-konstrukcióban) és egyéb célokra is fel lehet majd használni.

Ami pedig az olajkincsnek a nép számára történő közvetlen szétosztását illeti, ilyesmi valóban folyik az Egyesült Államok egyik államában – Alaszkában – és a kanadai Alberta tartományban, vagyis fejlett nem OPEC-országok *egyedülállóiban*. Ott is az alapok *hozamait*, s nem magukat a bevételeket osztják szét. Ez utóbbi esetekben a közvetlen elosztás az olajalapok működésének részeként történik. De Alaszkának és Albertának nincsenek olyan makrogazdasági gondjai, mint amelyek számos OPEC-országban tipikusak, Oroszországban pedig különösen megvannak, s ellene szólnak az alapok ilyen jellegű felhasználásának. Egy nagy és népes országban az olajból származó jövedelmek bármilyen értelmes és a lakosság számára érzékelhető mértékű szétosztása az alap makrogazdasági stabilizáló funkciójának elhanyagolását és az alapra építő esetleges fejlesztési elképzelések elvetését jelentené. Ami pedig azt a variánst illeti, amelyben az olajból származó jövedelmeket az olajalap létesítése *helyett* osztanák szét, azt illúzióknak kell tekinteni. Ez az elképzelés a vagyonszerű (voucher) privatizációnak az elmúlt évtized elején elvetélt kísérleteit juttatja az ember eszébe, amely csupán a *látszatát* keltette annak, hogy megoldották a korábbi állami tulajdon hatékony hasznosításának problémáját, miközben annak működése ténylegesen nem változott.

Hivatkozások

- Aslund, A.* [2003–2004]: Misguided Blame Game. *Transition*, December 2003 – April 2004, Vol. 14/15, Nos. 10&1.
- Aslund, A.* [2005]: The Perils of Putin. The Russian President's second term disaster. *The Weekly Standard*, 17 January, Vol. 010, Issue 17.
- Birdsall, N. – Subramanian, A.* [2004]: Saving Iraq From Its Oil. *Foreign Affairs*, Vol. 83, No. 4, 77–89. o.

- Butrin, D. [2004]: Д. Бутрин: Жизнь после Юкоса. (Élet a Jukosz után.) http://www.kommersant.ru/k-money/print_page.asp?m_id=28452
- Chivers, C. J. [2004]: Russia back strongly in world arms market. http://www.kommersant.ru/k-money/print_page.asp?m_id=28452
- CISSTAT [2005]: http://www.cisstat.org/rus/mac13_qrt.htm
- Defence [1999]: Understanding the Defence Industry in Russia and the Former Soviet Union <http://defencejournal.com/feb-mar99/russia.htm>
- EIA [2004]: Energy Information Administration, U.S. Department of Energy: Russia Country Analysis Brief. May, 15 o.
- Gajdar, J. [2004]: Егор Гайдар: Экономический рост и человеческий фактор. (A gazdasági növekedés és az emberi tényező.) http://www.ng.ru/printed/ideas/2004-04-20/10_vvp.html
- Goldman, M. [2003–2004]: The Rule of Outlaws Is Over. *Transition*, December 2003 – April 2004, Vol. 14/15, Nos. 10&1, 23–25. o.
- Goldman, M. [2004]: Putin and the Oligarchs. *Foreign Affairs*, Vol. 83, No. 6, 33–44. o.
- Golovacev, V. [2004]: В. Головачев: Враги российской конкурентоспособности. (Az orosz versenyképesség ellenségei.) *Экономика и жизнь*, Июль, No. 28.
- Goszkomsztat [2002]: Госкомстат России: Российский Статистический Ежегодник (Oroszország Statisztikai Évkönyve), 690 p.
- Goszkomsztat [2005]: www.gks.ru gyorsjelentései.
- Gyelfagin, M. [2004]: М. Делягин: Рост без развития. (Növekedés fejlődés nélkül.) *Экономика и жизнь*, Июнь, No. 26.
- Gylfason, T. [2004]: Natural Resources and Economic Growth: From Dependence to Diversification. Centre for Economic Policy Research Discussion Paper, No. 4804, 33 o.
- Korop, J. [2004]: Елена Короп: Удвоить удон. (Duplázzuk meg a tehozamot.) <http://www.izvestia.ru/economic/article134658>
- Köves András [1980]: A világgazdasági nyitás: kihívás és kényszer. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 421 o.
- Köves András [2003]: A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. A külkereskedelmi reorientáció néhány főbb kérdése a rendszerváltó országokban, különös tekintettel Magyarországra. I. rész: Kontinuitás és diszkontinuitás a külkereskedelmi kapcsolatokban. *Közgazdasági Szemle*, július–augusztus, 635–653. o.
- Leontyev, M. [2004]: Михаил Леонтьев: По законам военного времени. (A háborús idők törvényei szerint.) *Nyezaviszimaja Gazeta*, szeptember 9.
- Narodnoje [1990]: Народное хозяйство СССР в 1989 г. Статистический ежегодник (A Szovjetunió népgazdasága 1989-ben. Statisztikai évkönyv), Москва Госкомстат, 767 o.
- Oboronnij [2004]: Оборонный заказ вырастет на 40%. (A hadi megrendelések 40 százalékkal nőnek.) <http://www.izvestia.ru/economic/article265893>
- Obrascenyije [2004]: Обращение Президента России Владимира Путина 4 сентября 2004 года. Москва, Кремль (Vlagyimir Putyinnak, az Oroszországi Föderáció elnökének 2004. szeptember 4-i felhívása), *Nyezaviszimaja Gazeta*, szeptember 6.
- OECD [2004]: OECD Economic Survey of the Federation of Russia. July 7, 232 o.
- Poszlányije [2004]: Послание Президента Российской Федерации В. В. Путина Федеральному Собранию. 26 мая 2004 г. (V. V. Putyinnak, az Oroszországi Föderáció elnökének üzenete a Szövetségi Gyűléshez, 2004. május 26.)
- Pyadushkin, M. [2004]: Russia's military technical cooperation with other countries in 2003. *Moscow Defence Brief*, No. 1. <http://mdb.cast.ru/mdb/1-2004/at/rmtc>
- Sachs, J. – A. Warner [1995]: Natural Resource Abundance and Economic Growth. National Bureau of Economic Research Working Paper, No. 5398, 47 o.
- Shleifer, A. – D. Treisman [2004]: A Normal Country. Rethinking Russia. *Foreign Affairs*, March/April, 20–38. o.
- Sutela, P. [2005]: The political economy of Putin's Russia. *BOFIT Russia Review* 3, 4. o.
- Szamedova, J. [2004]: Евлалия Самедова: „Евгений Ясин: После всех этих изменений я пребываю в шоке.” („Jevgenyij Jaszin: Ezek a változások engem sokkoltak.”) http://www.ng.ru/printed/ideas/2004-09-28/1_ysin.html
- UN [2001, 2002]: UN International Trade Statistics Yearbook.
- UN ECE [2004]: Economic Survey of Europe. UN Economic Commission for Europe, No. 1, United Nations, New York and Geneva, 206 o.
- UN ECE [2005]: Economic Survey of Europe. UN Economic Commission for Europe, No. 1, United Nations, New York and Geneva, 144 o.

Gazdasági jog és vállalatirányítás: a magyar tapasztalat

CZAJLIK ISTVÁN – VINCZE JÁNOS

Ebben a cikkben azt a célt tűztük magunk elé, hogy azoknak a jogszabályoknak a hazai érvényesülését elemezzük, amelyeket a vállalatirányítás és jog kapcsolatát vizsgáló irodalom fontosnak talált. Igyekszünk a magyar jogi szabályozás helyzetét nemzetközi kontextusba helyezni, és megpróbálunk a további komparatív elemzések számára is új utakat találni. Felfrissítettük az irodalomból már ismert ún. befektetővédelmi indikátorokat, és meghatároztunk olyan jogalkalmazási mutatókat, amelyek – tudásunk szerint – eddig nem voltak hozzáférhetőek. Hipotézisünk az, hogy a további kutatás számára a jogalkotás dinamikája lehet nagyon fontos téma. A magyarországi jogalkotás némely területének fejlődését elemezve azt látjuk, hogy két ellentétesnek látszó tendencia látszik kirajzolódni. Egyfelől a jog a gyakorlat kihívásaira próbál meg válaszokat adni, ami sok esetben a törvények bírói interpretációjának viszonylag nagyobb szerepet ad. Másfelől viszont jelen van a germanista jogi tradíció is, amely a reguláció komplexitásának növekedését hozza létre a szabályozás kiskapuinak elkerülése érdekében.

A vállalatirányítás (corporate governance) szóösszetétel viszonylag új fogalom. Bevezetése azt tükrözi, hogy az utóbbi néhány évtizedben a közgazdászokban tudatosult, hogy a vállalati viselkedés leírására nem igazán alkalmas a hagyományos (neoklasszikus) modell. Emellett a szakmát egyre jobban érdekli ennek a problémának mind elméleti, mind pedig empirikus oldala. Zingales [1998] definíciója szerint a vállalatirányítás „a feltételek olyan komplex rendszere, amelynek az a feladata, hogy formálja az ex post alkudozást a vállalatok által létrehozott kvázijáradékok elosztásáról.” A cikk három fő okát nevezi meg annak, hogy a vállalatirányítás fogalmával jellemzett funkciók miért fontosak. Egyrészt előzetes ösztönzőket határoznak meg, másrészt alakítják az ex post alku hatékonyságát, végül kockázatokat allokálnak. A hagyományos megközelítésben a vállalatok egyszerű monolitikus döntési egységek, amelyeknek jól definiált céljuk a vállalat értékének a maximálása, és ezt a célt maradéktalanul el is éri. Az új elmélet szerint igenis számít az, hogy aktuálisan hogyan irányítják a vállalatokat, nem minden irányítási szerkezet vezet ugyanarra a társadalmi-gazdasági kimenetelre, és a vállalatirányítás rendszerét befolyásolhatják gazdaságpolitikai beavatkozások. Ennek megfelelően érdekes kérdések vetődnek fel a döntési és irányítási jogkörök, valamint a profitok vagy

Czajlik István, a Magyar Nemzeti Bank elemzője. A tanulmányban foglaltak nem feltétlenül azonosak a Magyar Nemzeti Bank hivatalos véleményével.

Vincze János, a Budapesti Corvinus Egyetem docense és az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa.

kvázijáradékok felosztásával kapcsolatban. Nagy irodalma van e problémák vizsgálatának, ám nem alakult ki konszenzus a legtöbb kérdésben.

A vállalatirányítás stílusa, módja eltérő lehet az egyes országokban, és időben is változik. Jól tudjuk, hogy a kép nem egyszínű: az amerikai (angolszász), a japán vagy éppen a német vállalatirányítási struktúrák eltérnek egymástól. Más országok vizsgálata azt mutatja, hogy a kép valójában nagyon sokszínű (*Shleifer–Vishny*, 1997). A gazdasági intézmények kutatói már régen kimutatták, hogy ezek alakulása nem független a történelemtől, és ez az, amit útfüggőségnek is szokás nevezni. Ez minden bizonnyal igaz a vállalatirányítási stílusokra is. A kelet-európai átmeneti gazdaságokban az útfüggőségnek meglehetősen sajátos jegyei alakulhattak ki, mivel a vállalatirányítási struktúrák nemrég még a központi tervezéshez kötődtek. Az új vállalatirányítási struktúrák kialakulásában fontos szerepe volt a privatizációnak, a bankkonszolidációnak és a vállalatok újjászervezésének. Ezek jellegzetesen az átmenet problémái, és több mint egy évtized után a legfejlettebb gazdaságok már túl vannak rajtuk, és újraformálták vállalatirányítási mechanizmusait.

A vállalatirányítás problémái szorosan összefüggnek a vállalati pénzügyek kérdéskörével. A Modigliani–Miller-féle közömbösségi tételek üzenetétől eltérően mára az a nézet vált uralkodóvá, hogy a vállalatok és stakeholdereik (azaz az alkalmazottak, a tulajdonosok, a hitelezők stb.) közötti pénzügyi szerződések képezik a vállalatirányítás kérdésének a magvát. Túlnyomórészt ezek a szerződések határozzák meg a vállalatirányítás struktúráját, ezek definiálják az alapvető ösztönzőket, és ezek hozzák létre a szűkségképpen bekövetkező alkufolyamatok játékszabályait. Például a vállalatirányítás egy másik definíció szerint nem más, mint „azoknak a módszereknek az alkalmazása, amelyekkel a befektetők biztosíthatják, hogy megfelelő hozamot kapjanak vissza a vállalatoktól” (*Shleifer–Vishny*, 1997). Nem meglepő, hogy a pénzügyi piacok és a nem-pénzügyi szektorban működő vállalatok közti kapcsolatok is változatosan alakulnak a világban. *Rajan–Zingales* [1996] megmutatták, hogy azokban az országokban, amelyekben a pénzügyi piacok kevésbé fejlettek, és azokban az ágazatokban, amelyekben fontos a külső finanszírozás, a növekedési ütem szignifikánsan alacsonyabb, mint a fejlettebb pénz- és tőkepiacokkal rendelkező gazdaságokban. Ez az eredmény felfogható annak indirekt bizonyítékául, hogy a vállalatirányítási mechanizmusok valóban nem lényegtelene a vállalatok működése szempontjából.

Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy a vállalatirányítással foglalkozó irodalom alapfeltevése: a problémák abból származnak, hogy a pénzügyi szerződések szükségképpen nem lehetnek teljes körűek. Ugyanis ha a szerződések nem képesek rendelkezni minden lehetséges eseményről, akkor olyan mechanizmusokra van szükség, amelyek betöltik a réseket. Ez viszont azt is jelenti, hogy a pénz- és tőkepiacok, valamint a vállalatirányítási mechanizmusok szorosan összefonódnak. A nem teljes körű szerződések fontos szerepet biztosítanak a jogrendszernek (a törvényeknek és alkalmazásuknak), mivel ezek szabályozzák a szerződéseket, és a vitás esetekben a jogalkalmazás hozza létre a törvények interpretációját. E kérdéssel tanulmányok egész sora foglalkozott. Ezek arra törekedtek, hogy meghatározzák a tipikus jogrendszerek releváns vonásait. Azt a kiindulást alkalmazták, hogy a jogi különbségek lényeges eltéréseket okoznak a pénzpiacok működésében, és ennek következtében a vállalatirányítási mechanizmusokban is.

La Porta et al [1997] jogi indikátorokat definiáltak azzal a céllal, hogy karakterizálni tudják a befektetők jogi védelmének minőségét. Kimutatták, hogy azok az országok, amelyekben a befektetők jogi védelme gyengébb, egyben kisebb méretű tőkepiacokkal is rendelkeznek. *La Porta* et al [1998] megpróbálták a jogvédelem minőségét a jogrendszerek eredetére visszavezetni, és úgy érveltek, hogy az eltérő szintű jogvédelmek következtében a tőkepiacokon keletkező különbségek nagy hatással lehetnek a tulajdonlás

struktúrájára és a vállalatirányítási mechanizmusokra általában. Később *Pistor* [2000] és *Pistor–Raiser–Gelfer* [2000] kiterjesztették ezt a kutatást az átmeneti gazdaságokra is. Ezeknek a tanulmányoknak a legfontosabb új eredménye az, hogy hangsúlyozták a jogalkalmazás (enforcement) fontosságát. *La Porta et al* [1998] következtetése az volt, hogy a jogalkalmazás nem befolyásolja lényegesen a pénz- és tőkepiacok kiterjedtségét. (A minta 49 országot tartalmazott, de ezek között nem voltak átmeneti gazdaságok.) Ezzel szemben *Pistor–Raiser–Gelfer* [2000] szerint az átmeneti gazdaságokban a jogalkalmazás valószínűleg lényegesebb a befektetők védelme szempontjából, mint az írott törvények. A kérdés eldöntésére *La Porta – Lopez-de-Silanes – Shleifer* [2003] megvizsgálták, hogy vajon a jog magán- és társadalmi szintű érvényesítése számít-e az értékpapírpiacon működése szempontjából, és a válaszuk igenlő volt.

Az irodalom felismerte a politika lényeges szerepét a pénzügyi rendszer fejlődésében. *Rajan–Zingales* [2001] javaslatot tett arra, hogy a pénzügyi rendszer fejlődését az ún. érdekcsoport-elmélettel magyarázzák, ami alternatívája lehet a *La Porta et al* [1998] által kezdeményezett ún. jogi eredetre épülő megközelítésnek. Nem kell azonban szűkebbé lennünk a pénzügyi rendszerek fejlődésének magyarázatakor, mert ezeket az elméleteket komplementernek is tekinthetjük. A jogi keretek minden bizonnyal nagyon fontosak a pénzügyi rendszer számára, és lehetséges az is, hogy a jogrendszerek származásának vannak hosszú távú hatásai, azaz a jogrendszerek „útfüggő” módon működnek. Másrésztől azonban a különböző érdekcsoportok szerepe lényeges lehet mind a jogi struktúra, mind pedig a pénzügyi szerkezet formálásában. Talán szükségtelen hozzátennünk, hogy bizonyára más (kulturális, nyelvi, vallási) tényezők sem elhanyagolhatóak, mint ahogy azt már többen javasolták. Nem indulhatunk ki abból, hogy egyetlen elmélettel vagy összefüggéssel megmagyarázható a pénzügyi és a vállalatirányítási rendszerek sokfélesége. Ebben a cikkben a mai Magyarország esetében a jogi és a vállalatirányítási rendszer összefüggéseire koncentrálnak. Nem tételezzük fel azt, hogy a jogi rendszer vagy ennek eredete lenne a legfontosabb meghatározója a vállalatirányítás rendszerének.

Ha általános elméleteket akarnánk tesztelni, akkor sok országot vizsgáló komparatív tanulmányokat kellene végeznünk. Azt gondoljuk azonban, hogy van helye az egyes országokkal foglalkozó „esettanulmányoknak” is, így ellenőrizni tudjuk: valóban igazak-e a komparatív tanulmányok – szükségképpen elnagyolt – megállapításai az egyes országok esetében. Célunk a hazai jogi helyzet meghatározása, de emellett szeretnénk újabb problémákat is felvetni. Elemzésünkben foglalkozunk az irodalomban eddig elhanyagolt néhány kérdéssel, amelyek közül különösen fontos a jogalkotás dinamizmusának felvetése. Ezáltal ugyanis megismerhetjük azt, hogy milyen események és motívumok vezettek új törvények létrehozásához.

A cikkben előbb röviden összefoglaljuk a magyar vállalati jognak témánk szempontjából fontos jellemzőit. Ezt követően a törvényekkel foglalkozunk, és ismertetjük azokat a beruházásvédelmi jogi indexeket, amelyek *La Porta et al* [1997] és *Pistor* [2000] cikkeiben találhatóak. Majd meghatározzuk azokat a jogérvényesítési indikátorokat, amelyeket *La Porta – Lopez-de-Silanes – Shleifer* [2003] definiált, és amelyeket – legjobb tudomásunk szerint – senki sem számolt még ki Magyarországra vonatkozóan. Ezt kiegészítjük néhány megjegyzéssel arról, hogy mit is jelent a jogalkalmazás Magyarországon. Ezután két rövid esettanulmány következik arról, hogy miért fontos témánk szempontjából a jogalkotási dinamizmus. A cikk végén összefoglaljuk a legfontosabb következtetéseket.

A MAGYAR GAZDASÁGI JOGRÓL ÁLTALÁBAN

A magyar gazdasági jog a római-germán jogcsaládba, és azon belül a germanista jogkörbe tartozik.¹ A *La Porta* et al [1997] és a *La Porta* et al [1998] cikkekben vizsgált minta hat germanista jogkörbe tartozó országot tartalmazott (Németország, Svájc, Ausztria, Japán, Dél Korea, Tajvan). [A többi csoport: a római-germán jogcsaládon belüli romanista és az északi jogkörökbe tartozó országok, valamint az angolszász jogrendszerrel (common law-val) rendelkező országok.] E cikkek általános következtetése az volt, hogy az angolszász jogot alkalmazó országokban a legerősebb a külső befektetők jogi védelme, míg a germanista jogkörbe tartozó országokban viszonylag erős a hitelezők, ám sokkal gyengébb a külső részvénybefektetők védelme. Az átmeneti gazdaságok között *Pistor* [2000] több germanista jogkörbe tartozó országot is talált: Horvátországot, Csehországot, Észtországot, Lettországot, Litvániát, Lengyelországot, Szlovákiát és Szlovéniát.

A germanista jogrendszereket szokás „jogásznak” is nevezni, amely abszolút precizitásra törekszik, speciális jogi nyelvezetet használ, címzettjei a jogászok, csak ők értik a használt terminusokat. Mint általában a római-germán jogrendszerekben, a bírók nem „hoznak” törvényt, ellentétben az angolszász jogra építő rendszerekben, amelyekben a bírói ítéleteknek nagyobb a súlya. A germanista jogot a romanistától ez utóbbi laikus orientációja különbözteti meg, mivel az a Code Napoleonnal minden polgár számára érthető jogot óhajtott alkotni.

Magyarországon a szocialista érában az üzleti jognak nem volt lényeges szerepe a vállalatirányításban (*Kereszty*, 2000). A nyolcvanas évek végének hazai reformjai hangsúlyt fektettek a társasági jog modernizálására, ami szükséges volt a vállalati szektor átalakításához és a magántulajdonon alapuló modern piacgazdaság megteremtéséhez. Az 1988-as társasági törvénynek idővel kiütköztek a hibái, aminek következtében 1998-ban új törvény született. A törvény preambuluma témánk szempontjából több érdekességet tartalmaz. Megállapítja, hogy 1988-ban a törvényhozás fő célja a magánvállalkozások alapításának megkönnyítése volt, és emiatt elhanyagolta a hitelezők érdekeinek védelmét, ami megkönnyítette a törvénnyel való visszaéléseket. (Vitatható, hogy a hitelezők védelmének elhanyagolása valóban szükségszerű volt-e, de ezzel nem kívánunk foglalkozni.) A megjegyzés azonban fontos számunkra, mert azt az érdekes véleményt tükrözi, hogy a vállalkozást gátolja a külső befektetők erős védelme.

A csődeljárásról szóló törvény 1991-ben lépett hatályba, és elsődleges célja a vállalatátalakítási folyamat gyorsítása volt. A törvény közvetlen hatására csődeljárás alá kerültek vállalatok ezrei, de a törvény inkább a csődeljárást és nem a felszámolást részesítette előnyben. Ez jelentős hatalmat hagyott a menedzserek kezében, ezáltal kevésbé védte a hitelezők jogait.

Ha közelebbről megnézzük az 1998-as törvényt, azt látjuk, hogy a törvényalkotók nemcsak a hitelezők és a részvényesek érdekeinek jobb védelmét tartották szem előtt. Úgy tűnik, legalább ennyire törődtek azoknak az érdekeinek a védelmével is, akik nem szándékolt módon jutottak érdekelttséghez a vállalatokban. Ilyenek például az állam (adó- vagy társadalombiztosítási tartozások fejében), vagy a szállítók (ha azt gondoljuk, hogy bizonyos kereskedelmi hitel elkerülhetetlen, és nem igazán intencionális). Az új törvény büntetőjogi felelősséget állapított meg sok olyan üzleti tranzakcióért, amely korábban az állami tulajdonú vállalatok privatizálása során bevett volt.

¹ A jogrendszerekről lásd *Szilágyi* [1998].

Törvények

La Porta et al [1997] és [1998] kifejtik azt a nézetet, hogy a jogi rendszer erősen befolyásolja azt, ahogyan a külső befektetők képesek megvédeni érdekeiket. Ezek a tanulmányok megkísérelték annak bizonyítását, hogy a pénzügyi rendszerek hatékonysága nagymértékben a befektetők jogi védelmének a függvénye. Még ha valaki a jogalkalmazást tartja a fontosabbnak, vagy hangsúlyozza a kulturális (vallási) tényezők szerepét, esetleg egyetért *Rajan–Zingales* [2001] megállapításával a politikai rendszer meghatározó szerepéről a pénzügyi rendszerek fejlődésében, az sem kétkelhető abban, hogy maguk a törvények is számítanak. *Pistor* [2000] kiterjesztette ezt a kutatást az átmeneti gazdaságokra is, és új indikátorokat alkotott. Ezekben szerepelnek azok a törvények, amelyeknek a célja – legalábbis részben – a külső befektetők érdekeinek a védelme.

Beruházókat védő jogszabályok: részvényesek jogvédelme

Először a részvényesek védelmének erejét mutató indikátorokat mutatjuk be. Az indikátoroknak ez a csoportja azt próbálja mérni, hogy egy adott országban a törvények milyen erősen védik a kisebbségi részvényesek érdekeit. *Pistor–Raiser–Gelfer* [2000] összefoglaló megállapítása szerint a kisebbségi részvényesek törvényekkel való védelme gyenge Magyarországon még úgy is, ha referenciaként a többi átmeneti gazdaságot használjuk. Lényegében ez várható el egy germanista jogrendszerű országtól.

– Egy részvény egy szavazat elve

Ha ez az elv érvényesül, akkor a tulajdoni és szavazati jogok összhangban vannak. Az elv nem túl gyakori, a *La Porta et al* [1997] cikkében szereplő országoknak csak 22 százalékában érvényesült. Magyarországon lehetséges, hogy a cég alapító okirata megadja a szavazati jogok maximumát.

– Szavazás levélben

Ez nem lehetséges Magyarországon. A *La Porta et al* [1997] cikkben szereplő országoknak mindössze 18 százalékában lehetséges ez, és elsősorban az angolszász jogot alkalmazó országokban.

– Részvényesek szavazati joga nem korlátozható

Ez azt jelenti, hogy mindenki szavazhat, akinek van részvénye a közgyűlés időpontjában. Nem kötelezheti a társaság a részvénytulajdonost, hogy tegye letétbe a közgyűlés előtt a részvényt azért, hogy annak eladása lehetetlenné váljon. Az északi jogrendszerű és az angolszász jogot alkalmazó országokban ez mindig teljesül, míg a germanista jogrendszerű országok közül egyedül Japánban.

– A közgyűlés előtt nincs utolsó regisztrációs nap

Magyarországon régebben volt ilyen 60 napos határidő, de ez már nincs érvényben.

– Kumulált szavazás vagy arányos reprezentáció

Mindkét intézmény azt a célt szolgálja, hogy a kisebbségi részvényesek valamilyen mértékben reprezentálva legyenek a vezetésben. Magyarországon e szabályok egyike sem létezik, és mindössze a *La Porta et al* [1997] cikk mintájában szereplő országok 27 százalékában van ilyen. Köztük is egyetlen európai ország van, ez Spanyolország.

– *A vezérigazgatói, a felügyelőbizottsági, valamint a közgyűlési döntések jogi megáthatósága*

La Porta et al [1998] ezeket az ún. elnyomott kisebbség mechanizmusainak hívja. Ezek kiutat jelenthetnek azoknak a kisebbségi részvényeseknek, akik úgy érzik, hogy valamely döntés alapvetően sérti érdekeiket. (Ez elsősorban a vállalati összeolvadások, illetve vagyontárgyak eladása esetén fordulhat elő.) Ez a szabályozás általában megtalálható az angolszász jogot alkalmazó országokban, illetve számos ázsiai romanista jogrendszerű országban, míg az európaiakban (Spanyolország kivételével) nincs ilyen előírás. (Az ázsiai germanista jogrendszerű országokban természetesen intenzív volt az amerikai hatás a második világháború után.)

– *A régi részvényesek elővételi joga új részvénykibocsátásnál*

Ez a jog leginkább az északi jogrendszerű országokra jellemző, de nem ritka a romanista jogi eredetűekben sem.

– *Kötelező osztalékfizetés*

Ez a szabály csak néhány romanista jogrendszerű országban létezik.

– *A vállalat felső vezetőinek kinevezése és visszahívása a felügyelőbizottság kezében van*
Magyarországon mindkét hatáskört a közgyűlés gyakorolja.

– *A közgyűlésen legalább 50 százalékos részvétel kell a határozatok érvényességéhez.*

Első közgyűlésen érvényes az 50 százalékos részvételi korlát Magyarországon, de a vállalati alapító okirat meghatározhat nagyobb arányt is. A megismételt közgyűlésen már nincs korlát.

– *Kisebbségi részvényesek joga auditáló bizottság felállítására*

Ha legalább a szavazó részvényesek 10 százaléka igényli, akkor a bíróság elrendelheti az auditálást akkor is, ha a közgyűlés ezzel ellentétesen döntött volna.

– *Legalább háromnegyedes többség kell, ha egy döntés a társaság jelenlegi formában való létezését befolyásolja*

A következő döntések esetében létezik ilyen korlátozás: az alapító okirat módosítása, a felszámolás, a jogi forma változása. Fontos vagyonelemek viszont eladhatók 50 százalékos többségű döntéssel is.

– *Van-e alsó korlátja a részvénytulajdonosoknak, amely arány fölött a részvénytulajdonosok publikussá kell tenni?*

A korlát 5 százalékos.

A hitelezők jogainak védelme

A indikátorok második csoportja a hitelezők érdekeinek jogi védelmét méri. Úgy tűnik, hogy a hitelezők védelme Magyarországon erősebb, mint a részvényeseké. Teljes nemzetközi összehasonlításban a közepesnél kicsit gyengébb, az átmeneti gazdaságokhoz viszonyítva pedig a közepesnél egy kicsivel erősebb (*Pistor–Raiser–Gelfer*, 2000).

– *A csődeljárás kezdeményezése korlátozva van*

Ez azt jelenti, hogy csakis a hitelezők beleegyezésével lehet csődeljárást kezdeményezni. Magyarországon ez a szabály nem létezik, de alkalmazása általános a skandináv és az angolszász jogi rendszerekben, és létezik Ausztriában és Németországban is.

– *Fedezettel rendelkező hitelezők prioritása*

Felszámolás esetén a fedezettel rendelkező hitelezők prioritást élveznek az angolszász, a germanista és az északi jogrendszerű országokban csakúgy, mint Magyarországon is.

– *A menedzsment nem marad a helyén a csődeljárás alatt*

Ez érvényes Magyarországra is, valamint majdnem minden angolszász jogot alkalmazó országban, míg az északi és az európai germanista jogrendszerű országokban a csődbe ment vállalatok menedzserei részt vehetnek a csődeljárásban.

– *A hitelezők beleegyezése szükséges a csődeljáráshoz vagy a felszámoláshoz*

Ez nem igaz Magyarországon.

– *Föld felhasználható fedezetként*

Magyarországon ez ugyan igaz, de a földpiac olyan csekély likviditású, hogy csak ritkán használnak földet fedezetként.

– *A csődeljárást megelőző tranzakciókat semmissé lehet nyilvánítani*

Ez kiterjeszhető még a csődeljárás kezdete előtti 1 éven túlra is.

A jogérvényesítés (jogalkalmazás) értékelése

La Porta – Lopez-de-Silanes – Shleifer [2003] öt alindexet definiál a jogalkalmazás értékelésére. (A pontos definíciókat lásd a cikkben.) Az 1-es érték erős jogérvényesítést, a befektetők érdekének erős védelmét jelöli, a 0 pedig ennek hiányát az adott összefüggésben. Az első két alindex átlaga adja a *magán-*, míg az utolsó háromé az *állami jogérvényesítési indexet*. Összességében Magyarország teljesítménye 0,36 és 0,31. Más országokkal való összevetéshez lásd az 1. táblázatot. Ebből nemzetközi összehasonlításban gyenge magán-jogérvényesítés, és az átlagnál valamivel gyengébb állami jogérvényesítés látszik kirajzolódni. Érdekes megfigyelni, hogy a germanista jogrendszerű országokban az állami jogérvényesítés még a magyarnál is gyengébb.

1. táblázat

Jogérvényesítési indexek			
	Összes	Germanista	Magyarország
Információ	0,6	0,6	0,5
Bizonyítás terhe	0,49	0,42	0,22
<i>Magán-jogérvényesítés</i>	0,54	0,51	0,36
Felügyelet	0,5	0,29	
Nyomozati jogok	0,6	0,17	0,5
Rendeletek	0,38	0,04	0,33
Büntetőjogi felelősség	0,5	0,42	0,5
<i>Állami jogérvényesítés</i>	0,48	0,23	0,31

Megjegyzés: Összes alatt a *La Porta – Lopez-de-Silanes – Shleifer* [2003] tanulmányban szereplő országok átlaga értendő, germanista alatt pedig az ebben a mintában szereplő germanista jogrendszerű országok átlaga.

– Információ

Tájékoztató: 1

Tőzsdén jegyzett értékpapírokhoz kell tájékoztatónak tartoznia.

Javadalmazás: 0

Az igazgatók és más felső szintű menedzserek javadalmazását a tájékoztatónak nem kell tartalmaznia.

Részvényesek: 0,5

A jelentősebb részvényesek neve és részesedése nyilvános információ, de csak a közvetlen részesedés.

Bennfentes részvénytulajdon: 1

Az igazgatók és más felső szintű menedzserek részvénytulajdonát részletezve kell kimutatni.

Szokatlan szerződések: 0

Nincs olyan kötelezettség, hogy a kibocsátó által kötött olyan üzleti szerződésekről információ jelenjen meg, amely a kibocsátó normális üzleti tevékenységétől eltérő területekre vonatkozik.

Tranzakciók: 0,5

A vállalat és a menedzserek, igazgatók, felső vezetők közti szerződések egy részét bele kell foglalni a tájékoztatóba. (Azokat, amelyeket fontosaknak ítélnék meg a vállalat működése szempontjából.)

Az információs index a fenti érték számtani átlaga, és ez 0,5.

– Felelősség

Igazgatók: 0

A befektetők nem perelhetik be az igazgatóságot, ha a tájékoztató hamis információt tartalmaz. (De beperelhetik a társaságot, és a társaság perelheti az igazgatókat.) *Forgalmazó: 2/3*

Ha a tájékoztató félrevezető állításokat tartalmaz, az nem elég önmagában ahhoz, hogy a forgalmazót perelhessék. Be kell azt is bizonyítani, hogy oksági kapcsolat van az állítás és bizonyos veszteségek között.

Könyvelő: 0

A könyvelőtől nem lehet kárpótlást követelni.

A felelősségindikátor átlaga 0,22.

Állami jogérvényesítés

– A tőkepiaci felügyelet hatásköreinek indikátorai

Kinevezés: 0

A kinevezések egyértelműen a kormány kezében vannak.

Elbocsátás: 1

A kinevező csak törvényben meghatározott esetekben bocsáthat el.

Specializáltság: 0

Ugyanaz a szerv felügyeli a részvénytulajdonosokat, amelyik a bankokat.

Szabályozási jogkör: 0

A felügyelet nem bocsáthat ki szabályozást az elsődleges kibocsátásokra vonatkozólag. Ennek megfelelően az indikátor átlaga 0, míg az a *La Porta – Lopez-de-Silanes – Shleifer* [2003] minta átlaga 0,5. Hasonlóan 0 az átlag viszont olyan országokban is, mint Belgium, Japán és Norvégia.

– A kibocsátó nyomozati jogkörei

Betekintés: 1

A felügyelő elrendelheti, hogy a felügyelt intézmények dokumentumokat adjanak át vizsgálati célokra.

Idézés: 0

A felügyeleti szerv nem idézhet be tanút bírság terhe mellett. A hazai átlag 0,5, amely alacsonyabb, mint a *La Porta – Lopez-de-Silanes – Shleifer* [2003] minta 0,6-os átlaga, de magasabb, mint a germanista jogrendszerű országok nagyon alacsony 0,17-es átlaga.

– Rendelkezési jogkör

Kibocsátó: 0,5

A kibocsátót a felügyelet kötelezheti a törvényi előírásoknak való megfelelésre, függesztheti az értékpapír forgalomba hozatalát, forgalmazását.

Forgalmazó: 0,5

A forgalmazót a felügyelet kötelezheti a forgalmazás határozott időre történő függesztésére.

Könyvelő: 0

A könyvelőnek semmilyen utasítást nem adhat a felügyelet. Az átlagos index 0,33, ami csak kicsit alacsonyabb, mint a *La Porta – Lopez-de-Silanes – Shleifer* [2003] minta 0,38-as átlaga, és lényegesen magasabb, mint a germanista jogrendszerű országok 0,04-es átlaga.

– Büntetőjogi szankciók

Igazgató vagy tisztviselő: 0,5

Forgalmazó: 0,5

Könyvelő: 0,5

Csak akkor van büntetőjogi felelősség, ha a hamis információk tudatában volt valaki.

Az átlag 0,5, ami megfelel a *La Porta – Lopez-de-Silanes – Shleifer* [2003] minta átlagának, és nagyobb, mint a germanista jogrendszerű országok 0,42-es átlaga.

Jogérvényesítés a gyakorlatban

Eddig a jogérvényesítés jogszabályi, elvi oldalával foglalkoztunk, de azzal nem, hogy ez hogyan működik a gyakorlatban. A gyakorlatot nehéz persze felmérni, de voltak erre kísérletek kérdőíves felmérések útján. Az EBRD [2002, 2003] éves felmérései áttekintették az ármeneti országok jogi rendszerének minőségét a társasági és a pénzügyi jogi szabályozás területén. E téren az EBRD általában kiemelte a bírói eljárás rossz hatékonyságát Magyarországon. A bíróságok hatékonyságával kapcsolatos problémákkal foglalkozik *Kereszty* [2000] cikke, amely szerint például 1998-ban majdnem 8000 felszámolási eljárás indult, de a legtöbb esetben a felszámolók teljesen üres (vagyon nélküli) vállalkozásokat találtak. A csődeljárások száma mind abszolút, mind relatív értelemben csökkent. *Kereszty* [2000] sorra veszi a hitelezők problémáit is. A felszámolók szerint a csődeljárások számának csökkenése bizonyos belső okokkal is magyarázható. Így a gazdasági ügyek 30 százalékában nem születik döntés egy éven belül, és a hitelezők minél gyorsabban a pénzükhöz szeretnének jutni. Nem óhajtják tehát reorganizálni a csődbe jutott cégeket. Másfelől a bankok megpróbálnak külön alkukat kötni az adósaikkal, és ezáltal elkerülni azt, hogy a felszámolás során keletkezett bevételen osztozniuk kelljen más hitelezőkkel. Ez megmagyarázza, hogy a hitelezők néha olyan fi-

tőképes cégekkel szemben is megindítják a felszámolást, amelyeknek valójában csak ideiglenes fizetési problémáik vannak.

Kereszty [2000] szerint a felszámolt cégek hitelezőinek nagyobb részét veszteségek érik, gyakran semmit sem kapnak. Ez nyilvánvalóan különösen súlyos probléma a kereskedelmi hitelt nyújtó kisvállalkozások számára. A kilencvenes évek végén az adóhátralékok, a társadalombiztosítási és vámhátralékok összege 400 milliárd forint körül mozgott, és ennek csak mintegy 5 százaléka térült meg. A felszámolás átlagos költsége 50-100 000 forintra tehető, ami jelentős társadalmi veszteség, mivel az esetek 80 százalékában a felszámolásból nem származott bevétel.

Ezek a tények azt látszanak igazolni, hogy a jogérvényesítési indikátorok túlságosan formálisak, ezek is szabályokat fejeznek ki, és nem alkalmasak annak megragadására, hogy a gyakorlatban hogyan is történnek a dolgok.

JOGI DINAMIKA

Esettanulmány: felvásárlások

A felvásárlások és összeolvadások jogi szabályozása fontos, hiszen ennek célja a kisebbségi részvényesek érdekeinek védelme, valamint annak biztosítása, hogy a felvásárlási fenyegetés ösztönözze a vállalat menedzsmentjét. Magyarországon az 1996-os tőzsdetörvény megköveteli, hogy egy tőzsdei cég részvényeinek legalább 33 százalékát érintő üzlet esetén nyilvános vételi ajánlatot kell tenni. Ez nyilvánvalóan olyan világos, egyértelmű jogi norma (bright line rule), amely jellemző a polgári jogi rendszerekre. Az ilyen szabályokkal az a probléma, hogy gyakran kijátszhatók. Ezt illusztrálja a Borsodchem példája.

Mint ismert, a Borsodchem, a TVK és a MOL összefüggő tevékenységet folytató cégek, amelyek ráadásul kereszttulajdonlással is kapcsolódtak egymáshoz. 2000 tavaszán a Milford Holdings, egy ír off-shore cég, megszerezte a Borsodchem részvényeinek 24,75 százalékát, és rajta kívül két osztrák cég és egy orosz bank is részesedést vásárolt. Mindez együttesen a részvények több mint 50 százalékát érintette. A tranzakciók bejelentésének hatására a részvények ára mintegy 20 százalékkal esett. Általános vélekedés szerint ennek az volt az oka, hogy sokan úgy gondolták: az összes részvényvásárlás mögött a Gazprom van.

A felügyelet vizsgálódni kezdett, és felfüggesztette a Milford szavazati jogait. Válaszként a Milford eladta részvényeit a CIB-nek, miközben vételi opciót szerzett a Sibur, egy orosz Gazprom leányvállalat számára. Később derült ki, hogy a szerződés értelmében a CIB-nek a Sibur érdekeinek megfelelően kellett szavaznia a Borsodchem 2001. januári közgyűlésén. Ezen a közgyűlésen a CIB a két osztrák cég közreműködésével teljesen kicserélte az igazgatóságot és a felügyelőbizottságot. Ezután 2001 júliusában az egyik osztrák cég nyilvános vételi ajánlatot tett olyan áron, amely mintegy a fele volt az események előtti részvényárfolyamnak.

Ezek az események vezettek törvényi változásokhoz. Az új törvény már nem tartalmaz egyértelmű jogi normát, nagyon tágan értelmezi a befolyásszerzés terminusát, amelyet még a független személyek koordinált tevékenységére is kiterjesztett. Az új törvény nagyobb szerepet ad a bírói mérlegelésnek, ám a kérdés az, hogy a magyar bírói kar eléggé felkészült, illetve megfelelően ösztönzött-e erre. A konkrét problémára adott jogalkotási válasz nem biztos, hogy számolt a magyar jogalkalmazás elvi és gyakorlati korlátaival.

Esettanulmány: a kockázati tőke

A kockázati tőke nagy kockázatú, általában kezdő innovatív vállalkozásoknak nyújt finanszírozást. A kockázati tőke az Egyesült Államokban alakult ki, ahol némi kormányzati közreműködés dacára a jogalkotás nem játszott semmilyen szerepet ennek a finanszírozási formának az elterjedésében. Az angolszász jogi hagyományoknak megfelelően a létező törvényeket alkalmazták, illetve adaptálták. Ezzel ellentétben a római–germán joggal rendelkező európai országok másként kezelték ezt a kérdést. Egyrészt igyekeztek közvetlen támogatást nyújtani a kockázati tőkebefektetőknek, másrészt specifikus új törvényeket is alkottak. Ezt az utat követte, a hagyományai alapján érthetően, Magyarország is.

A kockázati tőke állami támogatása azon az elgondoláson alapul, hogy piaci kudarcot kell korrigálni, azaz megfelelő ösztönzőkkel az állam képes elősegíteni a technológiai fejlődést. Ha ezek között az ösztönzők között adókedvezmények is vannak, akkor ez jó okot szolgáltat a jogi intervencióra, habár természetesen nem szükségszerű, hogy az állami ösztönzés adókedvezmény formáját is öltse. Az 1998-as törvény a kockázati tőke-társaságokról alapvetően három célt szolgált. Ezek:

- a magas kockázatú és magas jövedelmezőségű tevékenységek finanszírozásának támogatása,
- az adóelkerülés megakadályozása,
- a befektetők védelme.

A fő cél elérését a törvény adókedvezményekkel kívánja elérni. Közgazdasági érteleme ennek az, hogy anélkül emeli a befektetés várható hozamát, hogy érintené a kedvezőtlen kimenetelű (veszteségek) következményeit. A kockázat csökkentésére a törvényben a kormány garanciát ad a kockázati tőke-alapoknak. Lényeges kérdés, hogy kormányzati garanciák nyújtása valóban törvényhozási kérdés-e. Mindazonáltal azok a speciális követelmények, amelyek egy kockázati tőke-alapot megkülönböztetnek egy normális befektetési alaptól, nem indokolhatók mással, mint ezekkel az ösztönzőkkel.

A kockázati tőke-alapokra vonatkozó legfontosabb előírások a jogi formára, a minimális saját tőke követelményére, a megengedhető befektetési portfólióra és a könyvelési szabályokra vonatkoznak. Minden kockázati tőke-alapnak részvénytársaságnak kell lennie. Ez a megszorítás nem teljesen érthető, hiszen a kockázati tőke hatékony működését gyakran igényli szakértők személyes részvételét, akik képesek tanácsokat adni és monitorozni a cég működését. A kockázati tőke-alapok minimális tőkeigénye 500 millió forint, ami tízszerese a normális részvénytársaságoktól megkövetelt összegnek. Ennek az előírásnak két következménye lehet: vagy az átlagos projektméretet, vagy a projektek számát növeli. A projektek méretének növekedése több kockázatvállalást eredményezhet, míg a projektek számának növelése nagyobb igényt támaszt a tanácsadói-monitorozási tevékenység iránt. Kevés okot találhatunk a kockázat növelésére, míg a tanácsadói kapacitás vélhetőleg szűkös erőforrás. A portfólióra vonatkozó szabályozás azt hivatott biztosítani, hogy valóban kockázatos tulajdonosi befektetésekkel foglalkozzon az alap, és ne csak biztos beruházásokat finanszírozzon. Ez az előírás nyilvánvalóan az adókedvezmény következménye, hiszen egyébként kedvezményes beruházásokként lehetne elszámolni a legbiztosabb befektetéseket is. Végül részletes könyvelési előírások vannak, amelyek fő célja a kiskapuk bezárása, illetve az, hogy a menedzserek javadalmazásánál adókerülő formákat ne használhassanak.

Feltehetjük a kérdést, hogy hol van a beruházók védelme a törvényben. Ezt a kormánygaranciák biztosítják, valamint a minimális tőkekövetelmény. Egyébként a társasági törvény gondoskodik a befektetőkről, ami viszont nem nyújt túl erős védelmet nemzetközi összehasonlításban.

Az a tanulság vonható le, hogy a törvényt nem specifikus gyakorlati kihívások hívták életre, és nem is komoly közgazdasági elemzés. Úgy tűnik, azért vezették be, mert más országokban is létezik ilyen szabályozás. A törvény belső konzisztenciára törekszik azon az áron, hogy olyan dolgokkal is foglalkozik, amelyeket nem feltétlenül a törvényekkel kell szabályozni. Vagyis itt tényleg a „jogászjog” érvényesül, amely a bírókat világos szabályokkal igyekszik ellátni, és nem várja el tőlük a törvény interpretálását. Az előző példa azt mutatta, hogy nem biztos, hogy ez könnyen járható út. Ugyanakkor nem látszanak olyan potenciális problémák, amelyek a törvény módosításához vezetnének, politikai beavatkozás sem igen várható.

A törvény megközelítésének kétfajta negatív következménye lehet. Egyrészt meggátolhatja kisméretű kockázati tőketársaságok kialakulását, amelyek számára a tanácsadói szolgáltatás valódi hozzáadott értéket adhatna. Másrésztől nehéz elhinni, hogy a gondos szabályozás megakadályozhatná a törvény adóelkerülésre való használatát és azt, hogy a kockázati tőke-alapok ne foglalkoznának kevésbé kockázatos tevékenységekkel, amelyek minden különösebb ösztönzés nélkül is finanszírozhatók. Egyik probléma sem olyan, hogy akár a közvélemény elégedetlenségét kiváltaná, akár a kormányzati érdekeket látványosan sértené. Mivel az igazi kockázati tőke-befektetések potenciálja nem túl nagy Magyarországon, az első problémával nem kell számolni. Ugyanakkor a szabályozás elég jó ahhoz, hogy megakadályozza a súlyos adóelkerüléseket.

Következtetések

Az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy a külső befektetők jogi védelme viszonylag gyenge Magyarországon. Mi az, ami biztosítani tudja a vállalatok finanszírozását? *Shleifer–Vishny* [1997] szerint ilyen helyzetben a koncentrált tulajdonosi szerkezet és a belső finanszírozás a megoldás. Valóban ez így van a magyar gazdaságban is, a multinacionális és a koncentrált belföldi magántulajdon a jellemző.

A multinacionális tulajdon a vállalatirányítás problémájának megoldását a határon kívülre helyezi. A hazai koncentrált tulajdon megold bizonyos problémákat, de talán túlságosan is: a szükségesnél szorosabban összekapcsolhatja a beruházást és a folyó működés profitabilitását. Emellett a koncentrált tulajdon fékezi a vállalatok növekedését és csökkenti a nem tulajdonosok vállalat-specifikus beruházásait.

Elemzésünk megerősíteni látszik azokat a várakozásokat, hogy Magyarországon, egy germanista jogrendszerű országban a külső részvényesek érdekeinek jogi védelme nem túl erős. Mint *Pistor et al* [2000] hangsúlyozza, az átmeneti országokban a jogérvényesítés lehetősége valószínűleg fontosabb, mint maguk a törvények. Két látszólag ellentétes tendenciát figyelhetünk meg a magyar jogrendszer alakulásában: az egyik nagyobb súlyt ad a törvények bírói interpretációjának, míg a másik – a germanista tradíciónak megfelelően – világos és egyre komplikáltabb jogi szabályozást hoz létre. Ezek ellentétes irányú mozgásnak tűnnek, és nem világos, hogy van-e szisztematikus elgondolás a magyar jogrendszer fejlesztése mögött. Esettanulmányainkból arra következtethetünk, hogy egyszerűsített adószabályok javíthatnak a helyzeten, mivel a jelenlegi tendenciát, a komplikáltabb jogalkotást részben az adóelkerülés megakadályozása motiválja.

Érdekes megfigyelni, hogy új gazdasági törvények milyen motívumok alapján keletkeztek Magyarországon. Ezek egyrészt gyakorlati motívumok, a törvényhozók rövid távon felmerülő problémákat igyekeztek megoldani, másrészt a külvilág igényei, a harmonizáció az Európai Unióval, végül a jogrendszer belső logikája. Nemzetközi összehasonlításokból úgy tűnik, hogy az „útfüggőség”, a hagyományok és a jogérvényesülés problémái gátolják azt, hogy a törvények rövid távon lényegesen átalakíthassák a vállalatok

latírányítás struktúráját. Ennek egyik következménye: kevés az esélye annak, hogy a részvénytőzsdének fontos szerepet töltsön be a magyar vállalatirányításban a közeljövőben. Ezért a tőzsdének fejlesztésére tett kormányzati erőfeszítések hatékonysága kérdéses. Cél-szerűbbnek látszik a kormányzati politikát olyan irányba terelni, hogy a koncentrált tulajdonú közepes és kisebb cégek banki finanszírozása legyen könnyebb, mivel egy ilyen típusú vállalatirányítási rendszernek jobb a kilátásai Magyarországon.

Hivatkozások

- EBRD Corporate Governance Assessment 2002, 2003: <http://www.ebrd.com/country/sector/law/index.htm>
- Hay, Jonathan – Shleifer, Andrei – Vishny, Robert [1996]: Toward a theory of legal reform. *European Economic Review*, Vol. 40., No. 3–5.
- Kereszty Béla [2000]: Az új társasági törvény a hitelezők érdekeinek védelmében. In: Tanulmányok Dr. Bérczi Imre egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tom. LVIII, Fasc. 1–41, Szeged.
- La Porta, Rafael – Lopez-de-Silanes, Florencio – Shleifer, Andrei – Vishny, Robert [1997]: Legal determinants and external finance. *Journal of Finance*, Vol. 52, No. 2, July.
- La Porta, Rafael – Lopez-de-Silanes, Florencio – Shleifer, Andrei – Vishny, Robert [1998]: Law and finance. *Journal of Political Economy*, Vol. 106, No. 6.
- La Porta, Rafael – Lopez-de-Silanes, Florencio – Shleifer, Andrei [2003]: What works in securities laws? NBER Working paper, No. 9882.
- Pistor, K. [2000] Patterns of legal change: shareholder and creditor rights in transition economies. EBRD Working Papers, No. 49.
- Pistor, K. M. – Raiser, M. – Gelfer, S. [2000]: Law and finance in transition economies. EBRD Working papers, No. 48.
- Rajan, Raghuram – Zingales Luigi [1996]: Financial dependence and growth. NBER Working Paper, No. 5758.
- Rajan, Raghuram – Zingales Luigi [2001]: The great reversals: the politics of financial development in the 20th century. NBER Working Paper, No. 8178.
- Shleifer, Andrei – Vishny, Robert [1997]: A survey of corporate governance. *Journal of Finance*, Vol. 52, No. 3, June.
- Stulz, Rene – Williamson, Rohan [2001]: Culture, openness, and finance. NBER Working Paper, No. 8222.
- Szilágyi Péter [1998]: Jogi alaptan. Osiris, Budapest.
- Zingales, Luigi [1998]: Corporate governance. CEPR Discussion Paper, No. 1806.

ÚJ KÖNYVEK

Releváns közgazdaságtan

Douglass North: Understanding the Process of Economic Change.
Princeton and Oxford: Princeton University Press,
2005. 187 oldal, index, ISBN 0-691-1805-1.

Aki manapság közgazdasági végzettséget kíván szerezni, ugyancsak bajban lehet, ha választott szakmáját el kívánná ismertetni környezetével. Hiszen mi másról is lenne szó, mint lehetőleg olcsón kell venni és drágán eladni? Ebben áll a nagy tudomány, amihez már csak egy jó könyvelő, esetleg adószakértő kell. Igen, ahogy legutóbb a *Figyelő* 2005. évi 6. számából is megtudhattuk, az ország vezető egyetemén immár nem szükséges gazdaságtörténetet tanulni, fölös luxus a közgazdasági elméletek története, és hasonlóképp az ezoterikus kitekintő tárgyak közé sorol be az összehasonlító közgazdaságtan, a gazdasági rendszerek elemzése is. Nincs is szükség e diszciplínák tanulmányozására ahhoz, hogy akár már három év után is a jelölt kezében legyen a végzettségét igazoló papír, a belépőjegy – de hova is? Utóbbiról megoszlik az oktatáskutatók véleménye. Empirikus elemzések szerint (*Polónyi–Tímár*, 2001; *Galasi–Varga*, 2005) leginkább a korábban gimnáziumi érettségit kívánó, vagy ügyfélkapcsolati elemeket is tartalmazó munkakörökbe, esetleg a munkapiacra kívülrre, ha a diplomás iránti hagyományos társadalmi elvárás és a munkapiaci lehetőség szakadékszerűvé szélesül, mint a harmincas évek diplomás hómunkásainál volt. Igen, ez a helyzet, mint tapasztalható volt, a szélsőséges mozgalmak bázisát szélesíti.

No de mi is akkor az a közgazdaságtan, ami a legutóbbi kimutatások szerint vezeti a felsőoktatásba törekvők igénylistáját? „Advanced calculus in disguise” (emelt szintű matek álruhában) – szól az amerikai diákok lényeglátó fordulata. És tényleg, az óvatlan szemlélő számára a modern közgazdaságtant jellemző erőteljes módszertani fegyverzet néha már öncéllá válhat – már ha csak a tananyagok révén tájékozódik, mint ahogy azt a gazdasági végzettségre vágyók hada túlnyomórészt teszi is.

A jó hír ezzel szemben az, hogy a közgazdaságtan az egyetemek és a kutatóintézetek hazai lepusztulásának korában is (*Pritz*, szerk., 2004) él és eleven, sokszínű és releváns, mint történelem során mindig is volt. A stockholmi Nobel-díj-bizottság e tudományágakban a Rijkbank elismerésével többnyire olyan kutatásokat díjaz, amelyek a valós kérdésekre átgondolt megoldásokat adnak, társadalmilag releváns módon.

Douglass North 1993-ban kapta meg a díjat a gazdaságtörténeti és intézményi kutatások terén elért eredményeiért. A nem elsősorban diáklétszámáról híres Princeton Egyetem kiadójának gondozásában megjelent új összegzése sok tekintetben irányt mutat a közgazdasági kutatások számára. *North* munkássága középpontjában mindig is az intézmények, formálisak és informálisak, no meg a végrehajtási mechanizmus állt. Vagyis kiemelten szót arról: nem lehet az utat rövidre zárva egyszerűen átvenni a másutt bevált

megoldásokat. Ma már a menedzsment-tudományokban is közismert, hogy minden megoldás sikere kontextusfüggő. Más közegbe helyezve még a szabadság és a verseny biztosítását szolgáló szabályok is eltorzulnak, a gyakorlatban önmaguk karikatúrájává silányulnak.

North kötetének már a bevezetőjében – majd több más fejezetben is – kiemeli: a neoklasszikus elmélet statikus, ezért eleve nem foglalkozik a változás magyarázatával. Ezzel szemben a változások elméleteként létrejött új intézményi közgazdaságtan kiemelt szerepet tulajdonít a társadalom kollektív, illetve többségi érték- és célrendszerének, a döntéseket övező bizonytalanságnak, és az utóbbi csökkentésére kialakított játékszabály-együttesnek (ezek nem jogszabályok, nem szervezetek, hanem intézmények).

A kötet első harmada, a 3–5. fejezet az emberi megismerés és annak társadalmi leképeződése folyamatát elemzi. Rámutat, hogy a tudat – és a társadalmilag tételezett innovációs képesség – genetikai és kulturális antropológiai magyarázatai nem adnak kielégítő választ arra, hogy miért tér el oly gyakran a társadalom önképe és célrendszere a valóságtól, és az utóbbi alapján álló racionalitási föltevéstől. Utóbbi magyarázza az emberi tervezetek gyakori meghiúsulását. Épp ennek volt extrém, látványos példája a szovjet birodalom fölbomlása, amit a kötet 12. fejezete taglal.

A szándékok és az eredmények nagyfokú eltérésének egyik magyarázata a tudomány túlzott szakosodásából adódik, ugyanis egyre többet, mélyebben tudunk egyre kevesebbről, így pedig a részismeretek szintetizálása ritka és töredékes. Az interdiszciplináris közelítés elkerülhetetlenségét kimutató hatodik fejezet kiemeli (71. és 75. o.): a gazdaság és a társadalom előrehaladásának egyik alapvető mércéje az, hogy létrejönnek-e a személytelen csere biztonságos föltételeit szavatoló formális intézmények, vagy ellenkezőleg, továbbra is a személyközi informális kapcsolatok jelentik az ügyletek végső biztosítékát, mint a hagyományos társadalmakban (így utóbbi stagnáló viszonyai élnek tovább).

A kibontakozás irányát taglaló második rész külön kiemeli a tartós és szavahihető elköteleződés, a kormányzati önkénynek és rögtönzésnek határt szabó alkotmányos szabályrendszer kiemelkedő jelentőségét. Ez – a 8. fejezet tanúsága szerint – előfeltétele annak, hogy a történelmi és földrajzi adottságokat az emberi újítóképességgel társító közintézmények alakulhassanak ki. Utóbbiak érdekében – *Hayekkel* vitázva – kiemelt szerepet tulajdonít a politikai intézmények célirányos alakításának, a politikai és a közéleti szabad versenyt megőrző és fenntartó, az újak belépését lehetővé tevő szabályok érvényesítésének.

A 9. fejezet a gyakori elméleti és gazdaságpolitikai kudarcok okát a változások fölgyorsulásában és a status quo megőrzésében érdekelt csoportok rendszeres politikai túlhatalmában látja, *Olson* [1987] magyarul is megjelent alapművére egyetértőleg hivatkozva. A Nyugat sikereit boncoló 10. fejezet kiemeli, hogy annak alapja a „sötét középkor” során jött létre (137–138. o.): a hatalmi ágak szétválasztása és egyensúlya, a jogok és kötelezettségek formalizálása, az individualizmust lehetővé tevő jogállamiság (a szerződések kikényszeríthetősége) együttesen alakítják ki azt a közeget, amelyben a műszaki újításokban a gazdasági érdekelttség tömegessé válik. Utóbbi hatására válik a műszaki felismerés tömeges gazdasági erővé. Ettől hagyhatja el a 10. században még elmaradott Nyugat-Európa és Észak-Amerika Kínát és Indiát, ahol az újítások terjedését a bürokratikus rend és az érdektelenség elfojtotta, megrekesztette.

A gazdasági siker titka hosszú távon az önkéntes normakövetés és a formális kikényszerítés együttesében ragadható meg (158–161. o). Ehhez a szabad árak mellett az egyének és a pénzügyi közvetítés biztonságát szavatoló jogrendre és politikai váltógazdaságra is szükség van.

A záró, 13. fejezet a jövővel kapcsolatos kételyeket fogalmazza meg. Kiemeli: tudásunk töredékes, mind a növekedés összetevőinek működése, mind az alkalmazkodóké-

passég határai tekintetében. A legnagyobb veszélyt azonban bizonyára az jelenti, ha a politikai és társadalmi monopolizmus intézményesül, és így nem marad tere a kísérletezésnek, az egymással versengő megoldások párhuzamos kipróbálásának, végső fokon az adott viszonyok közt életképebb megoldások kiválasztódásának.

North összegző munkája egyértelműen mutatja, hogy – a naponta hallható tévedések és leegyszerűsítések ellenében – a közgazdaságtan társadalomtudomány, mi több, kérdéseinek megfogalmazásához szüksége van a természettudományok és a társtudományok új felismeréseinek folyamatos földolgozására, beépítésére is. A biológia, a lélektan, a fizika, és persze a társadalmi gyakorlat olyan új felismeréseket szült, amelyek aligha követhetők és értelmezhetők a newtoni fizika gondolati és elemzési apparátusát abszolútizáló megközelítések szintjén megrekedve. Szerencsére a közgazdaságtan ma már túljutott neofita korszakán, és ez igaz marad akkor is, ha hazánkban a legtöbb felsőoktatási intézmény legtöbb hallgatóját megkímélik e „fölösleges” és „nem praktikus”, némelyek szerint „nem főáramú” fölismerésekkel való találkozástól. Kár, hiszen a tananyag egyik alapfunkciója a tudomány mai állásának megfelelő ismeretek közvetítése lenne, a másik meg a munkapiaci helyzetállásra való fölkészítés. Az utóbbi – különösen a transznacionális és transzkulturális üzleti életben – kimondottan megköveteli a napi feladatokon túlmutató, a társadalmi érintkezés és ismeretföldolgozás mai színvonalához illeszkedő széles általános műveltséget, az utóbbin alapuló tanulási és együttműködési hajlandóságot egy egész életpályán átívelően.

Csaba László

Hivatkozások

- Galasi Péter – Varga Júlia* [2005]: Oktatás és munkaerőpiac. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének kiadása.
- Olson, Mancur* [1987]: Nemzetek fölemelkedése és hanyatlása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Polónyi István – Tímár János* [2001]: Tudásgyár vagy papírgyár? Új Mandátum Kiadó.
- Pritz Pál*, szerk. [2004]: Az MTA kutatóintézeti hálózatának felülvizsgálata, 1995–2002. II. kötet: Társadalomtudományi kutatóintézetek. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása.

Csaba László, az MTA Közgazdaságtudományi Bizottságának elnöke.

Brief Summary of the Articles

Economic analyses in spring 2005

In springtime every year economic research institutes regularly publish their analysis about the performance of the previous year as well as their forecasts. The press informs usually only about the most important economic data and about the analysis in a few words, the detailed studies prepared by the institutions do not generally reach those who are interested. This is the reason why since 2001 we publish a short summary of the reports and prognosis of the research institutes. These analyses are especially interesting right now as they were prepared shortly after the EU accession. They analyse several aspects of this period as well as the possible short-term developments.

The Oil and the Economy Some Reflections Concerning the Present Discussion on Russian Economic Policies

ANDRÁS KÖVES

The article aims to contribute to recent discussion, both in Russia and internationally, about Russian strategies of economic development. The debate is focused on the dangers associated with the present resource-oriented (practically: oil- and gas-oriented) growth, and the need for, as well as, constraints of, a change to priority development of non-resource, mainly high-tech sectors in manufacturing and services. The author basically agrees with the view that there is no alternative to parallel development of resource-based and non-resource sectors of the Russian economy with a view of maintaining and widening the scope of the dynamic sectors and branches. However, as against the prevailing judgement according to which resource-oriented growth in Russia is responsible for the neglect and under-development of non-resource sectors, he insists on another more important relationship. Namely, the present structural pattern dominated by the resource-based sectors (itself an important constraint to modernizing growth in the whole economy) is, first of all, a consequence of the perpetual weakness and inefficiencies of the manufacturing and other non-resource sectors resulting from the economic policies of the Soviet times, as well as post-Soviet destabilization, continuous lack of confidence on the part of the economic actors, plus politically motivated inadequate and one-sided integration into the world economy.

Corporate Law and Corporate Governance – the Hungarian Experience

ISTVÁN CZAJLIK AND JÁNOS VINCZE

In this paper our aim was to establish legal facts for Hungary, in order to put the country's situation into international context, and to find new avenues for comparative research. Investor protection indicators are updated, and new enforcement indicators determined. We hypothesize that the dynamics of legislation must be an important topic for research. An analysis of the dynamics of legislation in Hungary indicates that two tendencies could be observed. One responding to actual challenges, leading to more reliance on the interpretation of law by judges, the second following the German-tradition resulting in bright line rules, and more complicated legal regulation. To make the former workable political and financial independence is a necessary, though not sufficient, condition.

Jogi melléklet

A génebézés és a 98/44 EK irányelv – II. rész

DR. TATTAY LEVENTE

5. A 98/44 EK Irányelv rendelkezései

A 98/44 EK Irányelv 5 fejezetet és 18 cikket foglal magába. Fejezetei: Szabadalmazhatóság (1–7. cikk); Az oltalom terjedelme (8–11. cikk); Kényszerengedély a szabadalmak függősége miatt (12. cikk); Betekintés az iratokba, a bejelentés benyújtása biológiai anyag ismételt letétbehelyezése (13–14. cikk); Záró rendelkezések (15–18. cikk).

A szabadalmazhatóság

Az első cikk a tagállamok kötelezettségét állapítja meg abban a vonatkozásban, hogy kötelesek a nemzeti jogi szabályaikat a 98/44 EK Irányelv által meghatározott tartalmi követelmények szerint módosítani. A TRIPS Egyezmény és a biológiai sokféleségről szóló nemzetközi egyezmény¹⁰³ előírásait a 98/44 EK Irányelv nem érinti.

A második cikk további értelmező rendelkezéseket foglal magába a biológiai anyag, mikrobiológiai eljárás, a növénytermesztés és állattenyésztés biológiai jellegéről, a növényfajta fogalmáról. Eszerint *biológiai anyag, bármely olyan – genetikai információt tartalmazó – anyag, amely önmagában képes a szaporodásra, vagy biológiai rendszerben szaporítható.*¹⁰⁴

Mikrobiológiai eljárás minden olyan eljárás, amelynél mikrobiológiai anyagot alkalmaznak, vagy amelyet mikrobiológiai anyagba történő beavatkozás útján visznek végbe, vagy amelynek révén mikrobiológiai anyagot állítanak elő.¹⁰⁵

A 2. cikk 2. bekezdése az állattenyésztés és növénytermesztés biológiai jellegének a meghatározására szolgál.

¹⁰³ Convention de Nairobi sur la diversité biologique signé lors du sommet de Terre a Rio de Janeiro. 15 Janeiro le 5 juni 1992.

¹⁰⁴ A 98/44 EK Irányelv 2. cikk 2. a) pont.

¹⁰⁵ A 98/44 EK Irányelv 2. cikk 1. b) pont.

A növénytermesztésre és állattenyésztésre irányuló eljárás lényegében akkor minősül biológiai jellegűnek, ha teljes egészében természetben önmagukban előforduló folyamatokból áll, mint például a kereszteződés és szelektív módszer (kiválasztás).

A növényfajta meghatározásánál a 2100/94. Közösségi rendelet 5. cikke rendelkezései irányadók.^{106, 107}

Biológiai találmány

A 98/44 EK Irányelv harmadik cikke meghatározza a biotechnológiai találmányokkal kapcsolatos többletkövetelményeket. Eszerint a *biotechnológiai találmányok olyan találmányok, melyek újak, feltalálói tevékenységen nyugszanak, iparilag alkalmazhatók,¹⁰⁸ továbbá, ha tárgyak olyan termék, amely biológiai anyagból áll, illetve biológiai anyagot tartalmaz, illetve olyan eljárás, amely segítségével biológiai anyagot állítanak elő, dolgoznak fel vagy alkalmaznak.*¹⁰⁹

Az a biológiai anyag, amelyet egy műszaki eljárás segítségével állítanak elő, vagy amely a természetes környezetétől izolált, szintén tárgya lehet biotechnológiai találmánynak, ha az a természetben korábban előfordult.¹¹⁰

A 98/44 EK Irányelv negyedik szakasza (1) bekezdés értelmében a növényfajtákon és állatfajtákon kívül nem szabadalmazhatók a növényfajták és az állatfajták előállítására irányuló lényegében biológiai eljárások.¹¹¹

Ennek ellenére azok a találmányok, amelyeknek a tárgya növény vagy állat, biotechnológiai szabadalommal is védhető, ha a kérdéses szabadalom műszaki megvalósítása nem csupán egy növény- vagy állatfajta előállítására korlátozódik.¹¹² Pl. több növényfajta fagyállóságát elősegítő találmány.

Nem kizártak a biotechnológiai találmányok oltalmából azok a találmányok, amelyek mikrobiológiai vagy egyéb műszaki eljárásra vonatkoznak, illetve a tárgyak a mikrobiológiai vagy egyéb műszaki eljárással előállított termék.¹¹³

Az Irányelv 5. cikk (1) bekezdése értelmében¹¹⁴ az emberi test és alkotóelemei keletkezésének és fejlődésének bármely fázisaiban kizártak a szabadalmi oltalomból. Ide kell érteni a csírasejteket, azok szekvenszeit és részszekvenszeit.¹¹⁵

Szintén nem szabadalmazhatók azok a tudományos felfedezések, amelyek az emberi test egyes alkatrészeit tárják fel, ideértve a gének szekvensét, illetve részszekvensét.¹¹⁶

¹⁰⁶ Verordnung (EG) Nr. 2100/94 des Rates über den gemeinschaftlichen Sortenschutz von 27 Juli 1994 EK Közlöny 1994/L. 227.

¹⁰⁷ Az előző lábjegyzetben feltüntetett rendelet bővebb kifejtésre kerül: Szarka E: Növényfajták oltalma az Európai Közösségben. Közösségi növényfajta-oltalom. Közösségi Növényfajta Hivatal. Iparjogvédelmi Szemle 1996/6.

¹⁰⁸ Az iparilag való alkalmazhatóság megkövetelése azt jelenti, hogy a találmány leírásának a meghatározott utasítást kell tartalmaznia a szakemberek számára a gyakorlati megvalósítás vonatkozásában.

¹⁰⁹ Az újdonság, feltalálói tevékenység és ipari alkalmazhatóság megkövetelése általános követelmény az Európai Szabadalmi Egyezményben, a tagállamok szabadalmi jogában, sőt a Magyar Szabadalmi Jogban. Lásd a Találmányok szabadalmi oltalmáról szóló 1995. évi XXXIII. törvény 1. § (1) bek.

¹¹⁰ A 98/44 EK Irányelv 3. cikk (2) bekezdés.

¹¹¹ A 98/44 EK Irányelv 4. cikk (2) bekezdés.

¹¹² A 98/44 EK Irányelv 2. cikk (2) bekezdése a növény- és állatfajták létrehozására irányuló biológiai eljárásról és 4. cikk (1) bek. b) pontja lényegében az UPOV Egyezmény által védett eljárások pontos elhatárolását szolgálja.

¹¹³ A 98/44 EK Irányelv 4. cikk (3) bekezdés.

¹¹⁴ A 98/44 EK Irányelv 5. cikk (1) bekezdés úgy rendelkezik, hogy kialakulásának és fejlődésének egyetlen szakaszában sem lehet szabadalmazható találmány tárgya az emberi test, sem pedig az emberi test tárgyának pusztán felfedezése, ideértve valamely gén szekvenciájának vagy rész-szekvenciájának felfedezését.

¹¹⁵ A német nyelv a Keimzelle, Sequenz és Teilsequenz kifejezéseket alkalmazza.

¹¹⁶ Kienle T.: L. 55. jegyzet.

A 98/44 EK Irányelv fontosnak tartotta a szabadalmak és tudományos felfedezések egymástól való elhatárolását. Az Európai Parlament az alábbiak szerint határozta meg a felfedezés fogalmát: „A felfedezés nem más, mint ismert anyag vagy ismert termék új tulajdonságának megállapítása.” A szabadalom és a felfedezés között az a lényeges összefüggés áll fenn, hogy amennyiben az újonnan felfedezett tulajdonság gyakorlati alkalmazásáról van szó, az szabadalmazható. A biotechnológia találmányok szabadalmazhatósága technikai jellegű kérdés, azt technikai megoldásként is értelmezik.¹¹⁷

Kizárások

A 98/44 EK Irányelv 6. cikke részletes kizárásokat tartalmaz.

Eszerint nem szabadalmaztathatók azok a biotechnológiai tárgyú találmányok, amelyek hasznosítása a közrendbe vagy közérkölcsebe ütközik. A hasznosítás nem tekinthető közrendbe vagy közérkölcsebe ütközőnek pusztán azért, mert valamely jogszabállyal ellentétben áll.

A közrendbe és a közérkölcsebe ütközés címén szigorúan kizártak az oltalomból:

- Az ember klónozására irányuló eljárás;
- Az ember genetikai azonosságának¹¹⁸ megváltoztatására, módosítására irányuló eljárás;
- Emberi embriók alkalmazása ipari vagy kereskedelmi célra;
- Az állatok genetikai azonosságát módosító eljárás, ha az szenvedést okozhat az állatoknak anélkül, hogy bármilyen jelentős gyógyászati előnyt nyújtana az emberek vagy az állatok számára, továbbá az ilyen eljárással létrejövő állat.

Milyen vonatkozásban szabadalmazható az emberi test?

A 98/44 EK Irányelv 5. cikk második bekezdése adja meg a kérdésre a választ. Az emberi testből izolált vagy valamely műszaki eljárással, más módon előállított rész, ideértve a gén szekvenciáját vagy részszekvenciáját is, szabadalmazható találmány tárgya lehet akkor is, ha az ilyen rész szerkezete megegyezik valamely természetben előforduló rész szerkezetével.

Itt lényegében egyedi génekről van szó. Az Európai Parlament¹¹⁹ által kiadott irányelvek szerint szabadalmazható egy gén kódolt tartományi területe

- ha ez jellemezhető, vagy szerkezete szerint meghatározható,¹²⁰
- ha a kódolt tartomány előállítására (kinyerésére) eljárást dolgoztak ki /a 98/44 EK Irányelv 6. cikk (1) bekezdés/,
- vagy a kérdéses anyag egy technikai probléma technikai jellegű megoldását kínálja.¹²¹

¹¹⁷ Kienle T.: L. 55. jegyzet.

¹¹⁸ A kromoszómának egy információt vagy fehérjét kódoló szakasza egy gén.

¹¹⁹ Richtlinien zur Sachprüfung des Europäischen Parlamentes nach Kommission (Fn. 151 Z.H. 48. mv. Erläuterungen.)

¹²⁰ Luttermann C.: L. 67. jegyzet.

¹²¹ Az élőlény minden sejtje hordozza a genetikai információt, amely az egyedre jellemző.

A biotechnológiai szabadalmak oltalmának terjedelme

A szabadalmi oltalmat általában az jellemzi, hogy annak alapján harmadik személy köteles tartózkodni a szabadalom jogosulatlan hasznosításától. Ez az általános követelmény a biotechnológiai szabadalmak esetén másképpen érvényesül. A szabadalom elvileg a biotechnológiai oltalom jogosultját is felhatalmazza a kizárólagos értékesítésre. A kizárólagos felhatalmazást a szabadalom hasznosítására a 98/44 EK Irányelv azonban nem adja meg.¹²²

Ez tulajdonképpen a biotechnológiai szabadalmak hasznosításának etikai követelményeiből származik.¹²³

Ilyen etikai jellegű követelmény többek között, hogy

– a biotechnológiai szabadalom hasznosítása nem ütközhet közrendbe, közérkölsbe, és

– a biotechnológia találmányok hasznosítása nem sértheti az emberi méltóságot, továbbá

– a biotechnológiai találmányokat nem lehet az emberi test és annak alkotórészei előállítására használni.

Az oltalom terjedelmét a 98/44 EK Irányelv 8. és 9. cikke határozzák meg.

Elvileg a biológiai anyag szabadalma kiterjed mindarra az anyagra, amelyet szabadalom révén ivaros vagy ivartalan szaporítással nyernek.¹²⁴

A 98/44 EK Irányelv 8. cikk szó szerint tartalmazza „A meghatározott jellemzőkkel rendelkező biológiai anyagra vonatkozó szabadalom” kiterjed minden anyagra, amelyet a kérdéses biológiai anyagból akár generatív (ivaros), vagy vegetatív (ivartalan) szaporítással¹²⁵ azonos, vagy eltérő formában – a találmány tárgyát képező biológiai anyagból származik, mint a szabadalmazott biológiai anyag.

A 98/44 EK Irányelv 8. cikk (2) bekezdés a biotechnológiai eljárási szabadalom terjedelmét is meghatározza.

A biotechnológiai eljárási szabadalom olyan eljárásra vonatkozik, amely közvetlenül a találmány eredményeként sajátos tulajdonságokkal rendelkező biológiai anyag előállítását teszi lehetővé. Az oltalom terjedelme kiterjed minden, az eljárással közvetlenül előállított biológiai anyagra, továbbá arra a biológiai anyagra is, amely szaporítás vagy többszörözés útján – azonos vagy eltérő formában – a találmány tárgyát képező eljárással közvetlenül előállított biológiai anyagból származik, és azzal azonos jellemzőkkel rendelkezik.

Az az oltalom, amelyet meghatározott termék számára szabadalom biztosít, amely genetikai információból áll vagy genetikai információt tartalmaz, kiterjed az emberi test és alkotó elemei kivételével¹²⁶ minden anyagra, amelyben az adott termék bevezetésre kerül és amely a kérdéses termék genetikai információját tartalmazza és a szabadalommal védett termék funkcióit teljesíti.^{127 128 129}

¹²² Másrészt pedig a kizárólagos hasznosítási jognak gátat szab a jogkimerülés intézménye (A 98/44 EK Irányelv 10. cikke).

¹²³ Luttermann C.: L. 67. jegyzet.

¹²⁴ Rafeiner, Nina: Vorschlag für eine Biotechnologie Richtlinie der aktuelle Versuch ECOLEX. 1997. 268–271. o.

¹²⁵ A német terminológia „generative und vegetative Vermehrung” szóhasználatot alkalmaz.

¹²⁶ A 98/44 EK Irányelv 9. §-a az oltalom terjedelméről visszautal az 5. cikk (1) bekezdésére, amely kizárja az emberi testet, annak alkotóelemeinek felfedezését, a gének szekvenciáit és részszekvenciáit a szabadalmi oltalomból.

¹²⁷ Az élőlény minden sejtje hordozza azt a genetikai információt, amely az egyed jellemzi.

¹²⁸ DNS: Az egyedről szóló információrendszer, az egyed tervrajza.

¹²⁹ GENOM: Egy szervezet teljes genetikai információját, a kromoszómák összessége.

Az oltalom terjedelméről szóló rendelkezéseknek kiemelkedő fontosságuk van, hiszen a 8. és 9. § először mondják ki tisztán és világosan, hogy egy genetikai információt tartalmazó termék jogi oltalma minden termékre kiterjed, amelyben az adott genetikai információ kifejezést nyer, azaz az élőlényre és annak utódjaira is.¹³⁰

Elvileg a biológiai anyag szabadalma kiterjed mindarra az anyagra, amelyet a szabadalmazott anyagból ivaros vagy ivartalan szaporítás után nyernek.¹³¹

A biológiai eljárási szabadalomoltalma – amely a szabadalom alapján nyert sajátos tulajdonságokkal rendelkező biológiai anyag előállítását teszi lehetővé – kiterjed továbbá arra a biológiai anyagra is, amely szaporítás vagy többszörözés útján – azonos vagy eltérő formában – a találmány tárgyát képező eljárással közvetlenül előállított biológiai anyagból származik és azzal azonos jellemzőkkel rendelkezik.

A jogkimerülés

A jogkimerülés a szabadalmi jog fontos intézménye, amely az egész Közösségben ellensúlyozni hivatott a szellemi alkotásokkal kapcsolatos jogok abszolút jellegét és negatív szerkezetét. A szabadalmakra vonatkozó jogkimerülés értelmében a szabadalmazott termék hasznosítását, ha azt ő vagy az ő hozzájárulásával más – mondjuk az általa adott licenc jogosultja – hozza forgalomba. A jogkimerülés doktrínájának a lényeg az, hogy a szabadalmak kizárólagos jellegét elismerik, de használatát korlátozásokhoz kötik, mégpedig olyan formában, hogy az első forgalomba hozatal után a szabadalomra vonatkozó jogot kimerültnek tekintik.

A jogkimerülés elvét az Európai Bíróság a nevezetes Parke–Davis-ügyben¹³² dolgozta ki, a továbbiakban a Bíróság kimondta azt a Centrafarm/Sterling Drug-ügyben a szabadalmakra,¹³³ védjegyekre a Centrafarm/Winthrop-ügy¹³⁴ kapcsán a növény- és állatfajták területére a Nungesser/Commission-ügy,¹³⁵ sőt a szerzői jog¹³⁶ területére Coditel/Ciné Vogs Films (No. 1.)-ügy kapcsán.

A jogkimerülés később bekerült a Közösség elsődleges jogába, így nemzetközi egyezményekben,¹³⁷ közösségi rendeletekben,¹³⁸ direktívákba,¹³⁹ valamint a nemzeti jogszabályokba^{140 141}, sőt a magyar szabályozásba is.^{142, 143}

¹³⁰ Kienle, T.: L. 55. jegyzet

¹³¹ Nina Rafeiner: L. 124. jegyzet.

¹³² Az Európai Bíróság 24/67. számmal tárgyalta a Parke-Davis Probel-ügyet. 1968. február 29-én hozott döntés az EK Bírósági Közlöny (1968) 47. oldalán található.

¹³³ Az Európai Bíróság Centrafarm/Sterling Drug ügyében hozott 15/74. sz. határozata. EK Bírósági Közlöny 1974. 1147. o.

¹³⁴ Európai Bíróság Centrafarm/Winthrop-ügyben hozott 16/74. sz. döntése. EK Bírósági Közlöny 1974. 1183. o.

¹³⁵ Az Európai Bíróság 258/78. sz. L. L. Nungesser Kg. és Kurt Eisele kontra Commission felek közötti ügyben 1982. június 8-án hozott ítélete EK Bírósági Közlöny 1982. 2015. oldal.

¹³⁶ Az Európai Bíróság Coditel/Ciné Vogs Films (No. 1.) ügyben hozott 62/79. sz. határozata. EK Bírósági Közlöny 1980. 881. o.

¹³⁷ Közösségi szabadalomról szóló Luxemburgi Egyezmény. EK Közlöny 1976/L. 17.

¹³⁸ Verordnung (EG) Nr. 40/94 des Rates über die Gemeinschaftsmarke vom 20 Dezember 1995. EK Bírósági Közlöny 1995/L. 349.

¹³⁹ Erste Richtlinie des Rates von 21 Dezember 1988 zur Angleichung der Rechtsvorschriften der Mitgliedstaaten über die Marken; EK Közlöny 1989/240.

¹⁴⁰ Nagy-Britannia 1994. évi törvény a védjegyekről. Propriété Industrielle 1995/6.

¹⁴¹ L. pl. a Német védjegy törvényt. Markenrechtsreformgesetz 1994.

¹⁴² A védjegyek és földrajzi árujelzők oltalmáról szóló 1997. évi XI. törvény 16. §.

¹⁴³ A szabadalmak jogi oltalmáról szóló 1995. évi XXXIII. törvény 20. §.

A jogkimerülést a 98/44 EK Irányelv 11. cikke alkalmazza biotechnológiai szabadalmakra. A jogkimerülés elve sajátos megfogalmazást nyer, feltéve hogy az így előállított anyagot azt követően nem használják másféle szaporításra vagy többszörözésre.

Az oltalom nem terjed ki a szabadalmas által vagy az ő kifejezett hozzájárulásával valamely tagállamban már forgalomba hozott biológiai anyag szaporításával vagy többszörözésével előállított biológiai anyagra, ha a többszörözés vagy a szaporítás szükség-szerű eredménye annak a felhasználásnak, amelynek céljára a biológiai anyagot forgalomba hozták.

Ha a szabadalmas vagy bárki más az ő kifejezett hozzájárulásával valamely növény szaporítóanyagát mezőgazdasági felhasználás céljából gazdálkodó számára adja el vagy értékesíti más módon, azt úgy kell tekinteni, hogy a gazdálkodó engedélyt kapott a betakarításból származó termény saját gazdaságában szaporítás vagy többszörözés céljából történő felhasználására. (11. cikk (1) bekezdés)

Fontos előírás továbbá, ha a szabadalmas vagy bárki más az ő kifejezett hozzájárulásával valamely tenyészállatot vagy egyéb állati szaporítóanyagot gazdálkodó számára ad el vagy értékesít más módon, azt úgy kell tekinteni, hogy a gazdálkodó engedélyt kapott a szabadalmi oltalom alatt álló állatállomány mezőgazdasági célra történő felhasználására. Ez a jogosultság az állatnak vagy más állati szaporítóanyagnak a saját mezőgazdasági tevékenység céljára történő felhasználására vonatkozik; nem terjed ki azonban a kereskedelmi jellegű szaporító tevékenység keretében vagy annak céljából történő eladásra. (11. cikk (2) bekezdés)

*A mezőgazdasági termelők kedvezménye*¹⁴⁴

A 98/44 EK Irányelv 11. cikk (1) bekezdése előírja: ha a szabadalom jogosultja vagy hozzájárulásával más eladás vagy forgalomba hozatal útján a szabadalmat mezőgazdasági termelő számára mezőgazdasági művelés céljából értékesíti, a mezőgazdasági termelőnek joga van arra, hogy termését generatív vagy vegetatív módon saját gazdaságában maga szaporítsa.¹⁴⁵ A szaporítás módját és mértékét, más részleteit a 98/44 EK Irányelv nem rendezi.

A mezőgazdasági termelők számára biztosított kedvezmény egyaránt vonatkozik a növénytermesztéssel és állattenyésztéssel kapcsolatos biotechnológiai tárgyú szabadalmakra.¹⁴⁶

A 98/44 EK Irányelv 11. § (2) bekezdése a kedvezményt kiterjeszti az állatokra és azok szaporítására. A tenyésztett állat vagy állati szaporítóanyag eladása vagy egyéb értékesítése a szabadalom jogosultja vagy azok hozzájárulásával harmadik személy részéről mezőgazdasági művelés céljára mezőgazdasági termeléssel foglalkozó személy számára azt eredményezi, hogy a mezőgazdasági termelőnek joga van az oltalom alá eső állatot mezőgazdasági célra hasznosítani.

A mezőgazdasági termelők jogosultsága kiterjed arra, hogy a kérdéses szabadalmi oltalom alá eső állatot vagy más állati szaporítóanyagot saját mezőgazdasági tevékenységük folytatása céljából felhasználják.

A mezőgazdasági termelőnek azonban nincs arra joga, hogy az állatot vagy annak szaporítóanyagát iparszerű állattenyésztési tevékenység céljára értékesítse, vagy olyan

¹⁴⁴ A német terminológia ezt Landwirteprivileg, azaz mezőgazdasági termelő privilégiuma kifejezést alkalmazza.

¹⁴⁵ A szaporítás módjára és mértékére a 2100/94. EG Rendelet 14. cikk előírásai az irányadók.

¹⁴⁶ Rafeiner, N.: Vorschlag für eine Biotechnologie Richtlinie – Der aktuelle Versuch Ecolex 1967. 268–271.

harmadik személynek adja el, aki azt iparszerűen folytatott állattenyésztési tevékenység keretében hasznosítani tudja.¹⁴⁷

A 98/44 EK Irányelv 11. cikk (3) bekezdése értelmében arra, hogy az a kedvezmény milyen módon és mértékben illeti meg a mezőgazdasági termelőt, nem a közösségi, hanem a nemzeti jogi előírások az irányadók.

A mezőgazdasági termelők kedvezményét szakmailag sokan támadják:

– részben arra hivatkoznak, hogy ez erőteljesen csökkenti a szabadalmi oltalom mint fontos piacgazdasági tényező hatását a beruházások ösztönzésére,

– másrészt úgy tekintik, mintha az európai jogalkotó azt a hiú reményt táplálná, hogy az európai mezőgazdaság számára oly fontos, sűrgetően szükséges beruházások megvalósítására a vállalkozók csökkentett áron vagy ingyen vállalkoznának,¹⁴⁸

– harmadrészt pedig azért, mert a szabadalmaztatott a mezőgazdasági terméket – bár erőteljes korlátozásokkal ugyan, de – harmadik személynek átengedheti.¹⁴⁹

Kényszerengedély adása

A 98/44 EK Irányelv lehetővé teszi kényszerengedély adását a 12. cikk előírásai szerint, mégpedig a szabadalmak függősége miatt. A kényszerlicenc két alapesete kerül szabályozásra, mégpedig az oltalmazott növényfajtára és a biológiai találmányra vonatkozó szabadalom egyaránt igénybe vehető.

Kényszerengedély csak akkor adható, akkor kerülhet rá sor, ha a kényszerlicenc kérelmezője igazolja, hogy

– hiába fordult a növényfajta-oltalom vagy biotechnológiai szabadalom jogosultjához szerződéses licenc adása céljából és

– az új növényfajta vagy az új biotechnológiai szabadalom jelentős technikai haladást vagy nyomós gazdasági érdeket képvisel összevetve a már oltalomban részesülő növényfajttal vagy biológiai szabadalommal szemben.¹⁵⁰

Kényszerengedély korábbi biológiai találmány oltalma miatt

A 98/44 EK Irányelv 12. cikk (1) bekezdése az alábbiak szerint rendelkezik a kényszerengedély adásáról.

Ha egy növénytermesztő a növényfajtára azért nem kap szabadalmat, vagy azért nem tudja azt értékesíteni, mert az korábbi biotechnológiai szabadalom oltalmába ütközne, úgy követelheti, hogy számára a szabadalom jogosultja megfelelő ellenérték fizetése mellett nem kizárólagos kényszerengedélyt adjon a szabadalommal védett találmányra, amennyiben ez a licenc a védendő növényfajta értékesítéséhez szükséges.

¹⁴⁷ A 98/44 EK Irányelv 11. cikk (2) bekezdés.

¹⁴⁸ Rafeiner, N.: L. 124. jegyzet.

¹⁴⁹ Kienle, T.: L. 55. jegyzet.

¹⁵⁰ A 98/44 EK Irányelv 12. cikk (3) bekezdés.

Kényszerengedély korábbi növényfajta oltalma miatt

A 98/44 EK Irányelv 12. cikk. (2) bekezdése értelmében, ha a biotechnológiai találmányokra adott szabadalom jogosultja nem tudja a kérdéses találmányt értékesíteni anélkül, hogy egy *korábban megadott növényfajta oltalmába* ütközne, úgy követelheti, hogy számára a növényoltalom jogosultja megfelelő ellenérték fizetése mellett nem kizárólagos kényszerlicencet adjon a növényoltalommal védett növényfajta.

A biotechnológiai, géntechnológiai tárgyú szabadalmi bejelentés tétele

A biotechnológiai szabadalmak letételével kapcsolatos technikai kérdéseket a 98/44 EK Irányelv 14. pontja szabályozza.

Ebben a vonatkozásban az alábbiak emelendők ki.

Abban az esetben, ha a találmány biológiai anyagra vonatkozik és az a nyilvánosság számára nem hozzáférhető, és azt nem ismertették a szabadalmi bejelentésben kellőképpen ahhoz, hogy azt szakember megvalósíthassa vagy pedig a találmány ilyen, kellőképpen nem ismertett anyag hasznosítására vonatkozik, úgy a szabadalom leírása kizárólag akkor fogadható el a bejelentést elbíráló Szabadalmi Hivatal részéről

- ha a biológiai anyagot, amelyre a szabadalmi bejelentés vonatkozik, legkésőbb a szabadalmi bejelentés napján nemzetközileg elismert helyen letétbe helyezték,¹⁵¹
- a bejelentés tartalmazza azokat a lényeges információkat, amelyek a bejelentő számára rendelkezésre állnak a letétbe helyezett biológiai anyag jellemzőiről,
- ha a szabadalmi bejelentésben a letéteményes nevét, a letétel helyét és a letétel ügyszámát megadták.

Minta adása

A letett biológiai anyagból a letevő hely (letéteményes) mintát¹⁵² köteles adni:

- a) a szabadalmi bejelentés első közzétételéig csak azon személyek számára, akik az adott ország szabadalmi joga szerint erre jogosultak, azaz azoknak, akik jogosultak a szabadalmi bejelentés iratainak megtekintésére;
- b) a szabadalom első közzétételétől a szabadalom megadásáig terjedő időszakban mindenki számára köteles a letevőhely mintát biztosítani, aki erre igényt tart, illetve – a bejelentő kérelmére – kizárólag független szakember számára adható ki a minta;
- c) a szabadalom megadása után minden harmadik személynek, aki mintát kér, köteles a letevőhely mintát kiadni annak ellenére, hogy a szabadalom oltalmáról később lemondanak, vagy azt megsemmisítik.

A minta bizalmas jellege

A minta kiadásának további feltétele az, hogy a kérelmező kötelezi magát arra, hogy a szabadalom oltalmának fennállása során¹⁵³

– harmadik személy számára a biológiai anyag mintáját vagy abból származtatott védett biológiai anyagot nem teszi hozzáférhetővé, illetve

¹⁵¹ Elismertek azok a letét célját szolgáló helyek, amelyek számára ezt a státust a Mikroorganizmusok szabadalmi eljárás céljából való letételének nemzetközi elismeréséről szóló 1977. április 28-án kötött Budapesti Szerződés 7. cikke értelmében biztosították.

¹⁵² A 98/44 EK Irányelv 14. cikke.

¹⁵³ Ezt is a 14. cikk tartalmazza.

– a biológiai anyag mintáját vagy az abból származó védett biológiai anyagot kizárólag kísérleti céllal használja, még akkor is, ha a bejelentő vagy a szabadalom jogosultja kifejezetten lemond erről a korlátozásról.

Abban az esetben, ha a szabadalmi bejelentést visszavonják, vagy elutasítják a hozzáférhetőséget, a bejelentő kérelmére a szabadalmi bejelentés megtételétől számított húsz évig kizárólag független szakértő számára biztosítják. A független szakértő a letett anyagot kizárólag kutatási célra használhatja, és nem bocsáthatja harmadik személy rendelkezésére.*

* A tanulmány az MTA Tudomány és Kutatások Jogi és Igazgatási Kérdéseinek Kutatócsoportja tevékenysége keretében 2005-ben készült.

ÚJ KÖNYVEK

Peter Schlechtriem: Internationales UN-Kaufrecht

ENSZ – Nemzetközi adásvételi jog,
2. kiadás, 2003, Tübingen, Mohr Siebeck, 271 oldal

A nemzetközi adásvételről szóló ENSZ Egyezmény (a továbbiakban: Egyezmény) (nálunk az 1987. évi 20. tvr-rel kihirdetve) tagállamainak száma folyamatosan növekszik: ma már megközelíti a hetvenet. Azonkívül, hogy a nemzetközi kereskedelem egyik rendkívül fontos eszköze, nagy hatással volt számos ország belső polgári jogának fejlődésére, de a nemzetközi jogfejlődést is intenzíven befolyásolta, így például a tartós fogyasztási cikkekről és az ezekkel kapcsolatos jótállásról szóló EU Irányelv (44/EC, OJ 171/12 – 1999. május 25.) ebből merítette fogalomrendszerét.

Tovább népszerűsítette az Egyezménynek a nemzetközi kereskedelemben történő használatát, hogy a különböző adatbankok (pl. cisg-online.ch) útján ma már az Egyezményhez csatlakozott országok bíróságai, választott bíróságai által hozott számos ítélet is könnyűszerrel megismerhető.

Ezek jelentős részét is feldolgozza a most már másodízben megjelent rövid, olvasmányos kézikönyv, amely a Schlechtriem-féle „nagy kommentár” színvonalas, alapjában véve népszerűsítő tömörítvénye.

A kézikönyv az Egyezmény szerkezeti felépítését követve I., II. és III. részre tagozódik, amit a Függelék (az Egyezmény szövege, csatlakozott államok, irodalomjegyzék, tárgymutató) zár le.

Az Egyezmény I. részének megfelelően a kézikönyv a következő fő kérdéseket tárgyalja: 1. Az Egyezmény alkalmazásának feltételei, 2. Szerződési autonómia, 3. Alkalmazási kör, 4. A szerződésben rendezett kérdések, 5. Az Egyezmény szabályozásának határai, joghézagok – egyéb általános rendelkezések.

A szerző már ezt az eléggé száraz kérdéskört is számos példával teszi érdekessé. Ilyenek: az Egyezmény alkalmazhatósága kérdésében hozott és a closest relation elvet kifejezésre juttató amerikai ítélet (9., 15. széljegy), vagy néhány, a szerző által tévesnek tekintett bírósági ítélet bírálata: amikor is a francia bíróság nem meggyőzően kizárja az Egyezmény alkalmazhatóságát (26. széljegy), vagy fordítva, amikor a német bíróság alkalmazza azt, holott azt nem lehetne (39. széljegy).

A kézikönyvnek az Egyezmény II. része címet viselő fejezete a következő kérdéseket tárgyalja: 1. Ajánlat, 2. Ajánlat elfogadása, 3. A szerződéskötési nyilatkozatok hatályossá válása, 4. Szerződésmódosítás.

A műnek ez a része jól szemlélteti egy olyan egyetemi tanár metodikáját, aki egész pályája során a gyakorlati életre készítette fel hallgatóit, előadásaiban, egyetemi jegyzeteiben, tankönyveiben, figyelte a bírói gyakorlat alakulását. A műben is kitűnő didaktikai érzékről téve tanúságot, számos példával elemzi a szerződés létrejöttének állomásait, mozzanatait. Példák: az ár meghatározásának szerepe az ajánlatban, ahogy azt az osztrák bíróság, vagy egy másik perben a magyar bíróság (Malév–Pratt and Whitney-per) látja. Az utóbbi esetet elegáns visszafogottsággal ismerteti az eltérő magyar és amerikai irodalmi állásfoglalások felemlítésével (75. széljegy); a szerződő felek üzleti feltételei egymástól eltérőek, s erre csak a minőséghibás teljesítés után derül fény – ahogy az ügyet a német bíróság elbírált (92. széljegy).

Az Egyezmény III. része különösen terjedelmes. E helyütt csak a főfejezetek címeit említem: I. Az eladó fő kötelezettségei, II. A vevő jogai az eladó szerződésszegése esetén, III. A vevő kötelezettségei, IV. Az eladó jogai a vevő szerződésszegése esetén, V. Közös rendelkezések az eladó és a vevő kötelezettségeiről, VI. Kártérítés, VII. Kamat, VIII. Elállás, IX. Az áru megőrzése, az őrzésbe vett áru eladása.

Általános a véleményem, hogy az Egyezménynek ez a rész a „lelke”, beleértve az alapvető szerződésszegésről szóló rendelkezéseket is, amelyek az Egyezmény létrejöttékor nemcsak a magyar, hanem a német, francia, angol–amerikai stb. jog számára is újdonságot jelentettek. Azóta ezt a fogalmat a nemzetközi kereskedelmi jog integrálta. Példák: a német bíróság ítélete szezonális cikkek késedelmes szállítása esetén (113. széljegy), a francia bíróság ítélete alacsonyabb minőségű áru szállítása miatt (115. széljegy), az amerikai bíróság ítélete olyan műszereknél, amelyek nem feleltek meg a vevő országa műszaki előírásainak (139. széljegy), a német bíróság ítélete kijavítás elégtelensége esetén (181. széljegy), a svájci bíróság ítélete az eladott bútorok minőségi hiánya miatt (203. széljegy). Különösen sokszínű példa: a Nemzetközi Kereskedelmi Kamra választott bíróságának ítélete egy osztrák és horvát cég közötti perben, amelynek tárgya bútor-szállítás volt, ahol is az átadás helye a néhai Csehszlovákia volt, amelyben fizetési helyként a választott bíróság a volt Csehszlovákiát állapította meg. (216. széljegy).

De saját konstrukciójú példákkal is gyakran találkozunk. Ilyen: az áru fuvarozás közben történő eladása – nevezetesen a Rotterdamból Kalkuttába szállított árut a vevő útközben szingapúri második vevőnek adja el, a gabona azonban a kéthetes tengeri úton vizet kap, s annak jelentős része megromlik. Utóbb nem állapítható meg, hogy a kár hol, illetve mikor következett be. Kérdés: ki viseli a kárveszélyt? Az ilyen kérdéseket az Egyezmény nem szabályozza, s annak eldöntése a jogalkalmazóra vár. A szerző persze kifejti saját nézetét, mellyel a német joggyakorlatra támaszkodik.

Az ismertetett kézikönyv alapvetően esetjogi mű, amely olvasmányosan foglalja rendszerbe és magyarázza az Egyezmény rendelkezéseit. Ezáltal mind a gyakorló jogászok, mind a gyakorlati életre felkészülő fiatal jogásznemzedék számára színvonalas útmutatást ad mindarról, amit az Egyezmény szabályoz, valamint arról is, amit nem szabályoz, de a nemzetközi adásvételnél releváns lehet.

A mű színvonalas, világos, véleményem szerint kifejezetten érdekes. Úgy hírlík, van olyan amerikai professzor, aki azért tanult meg németül, hogy a „Schlechtriemet eredetiben olvashassa”. Az azonban tény, hogy a mű angol, kínai, észt és litván fordítása folyamatban van. Kérdés: nem érné-e meg nekünk is?

Dr. Vida Sándor